

Ressenyes bibliogràfiques

✚ Sergio VATTERONI (ed.), *La contemplazione della passione di Cristo secondo le ore canoniche. Versioni occitane di Assisi e Rodez, versione occitano-catalana di Pavia*, Alessandria, Edizioni dell'Orso (Scrittura e scrittori, Collana di Studi filologici, nuova serie, 6), 2020, 182 p.

En aquest volum es publica l'edició crítica de tres de les quatre traduccions de la *Meditatio Passionis Christi per septem diei horas* (PL 94, coll. 561–568), atribuïdes a san Bernat o a Beda. Dues d'aquestes són clarament occitanes (mss. Assisi, Biblioteca di Chiesa Nuova 9 = A; Rodez, Bibliothèque Municipale 60 = R) i inèdites; la tercera (Pavia, Biblioteca Universitaria, Aldini 28 = P) presenta una llengua híbrida occitanocatalana, conté una ampliació no present en els altres dos manuscrits, i va ser publicada per C. Chabaneau en 1889 i deu anys després per C. Salvioni. Els dos autors també van editar una versió fragmentària que Vatteroni no troba necessari publicar de nou. Les traduccions són diferents i, per això, ha calgut tractar-les i editar-les per separat.

En la breu introducció general l'editor indica la relació de les traduccions amb la font llatina, que es conserva en un bon nombre d'exemplars però no ha estat encara objecte d'una edició crítica. Aquesta problemàtica impedeix determinar si la interpolació que transmet el ms. *P* és una innovació d'aquest testimoni o depèn d'una font

concreta (vegeu la proposta que fem a continuació). A més relaciona aquests textos amb la circulació d'altres obres en occità, sempre distribuïdes segons les Hores de la Passió: *Lo romans de las hores de la crot*, conservat en el ms. Didot (BnF, nouv. acq. fr. 4232) i els v. 23985–24138 del *Breviari d'Amor*.

Cada versió de la *Meditatio* és introduïda per una breu presentació dels manuscrits i de la bibliografia existent, a la qual segueix una nota lingüística, molt aprofundida i científicament rellevant. L'edició de les traduccions és molt conservadora: el text és presentat en la disposició original dels fulls i les línies es marquen amb una numeració entre claudàtors. A l'edició segueix la traducció a l'italià i un comentari que recull principalment altres aspectes lingüístics i les referències bíbliques.

Pel que fa al manuscrit *P* i la llengua mixta occitanocatalana indicada, l'editor fa servir la darrera *mise au point* de gramàtica històrica catalana (el volum de Batlle et al., *Gramàtica històrica de la llengua catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016), però no cita les diverses aportacions sobre la *scripta* literària primitiva catalana de Lola Badia, Joan Santanach i Albert Soler en relació amb la producció vernacular lulliana,¹ a les quals s'ha d'afegir la

1. L. Badia, J. Santanach i A. Soler, «Le rôle de l'occitan dans la production et la diffusion des oeuvres de

més recent contribució de Lluís Cifuentes sobre els de textos mèdics.² Finalment, l'Ofici de la Creu té un *volgarizzamento* en català, publicat per Guillem Colom (*Llibre d'Hores*, Barcelona, Barcino, 1960, p. 169-173), i la interpolació del manuscrit *P* és bastant similar a una pregària del monestir de Pedralbes (vegeu A. Castellano i Tressera, *Pedralbes a l'Edat mitjana, història d'un monestir femení*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 201).

Com indica l'editor, aquest volum vol ser només la base per futurs treballs sobre les relacions d'aquestes traduccions amb la seva font; per això, el volum resulta molt eixut, ja que l'interès es posa principalment en l'edició dels textos i en la meticulosa anàlisi de la llengua, i no en el contingut. Quedem a l'espera, doncs, dels materials promesos, que segurament seran tan sòlids com aquestes edicions.

Simone Sari
Univeritat de Barcelona

✎ JAUME I, *Com vaig arribar a ser rei*, versió de Raül Garrigasait, Barcelona, Barcino (Tast de Clàssics, 19), 2020, 107 p.

Raül Garrigasait ens presenta *Com vaig arribar a ser rei* amb els apartats següents: «Pròleg»; «Jaume I el Conqueridor. Com vaig arribar a ser rei»; «Relats paral·lels de Bernat Desclot i Ramon Muntaner»; i «Versió original en català antic».

Al «Pròleg», Raül Garrigasait destaca que som davant d'una obra excepcional per diverses raons: «A l'Europa occidental del segle XIII cap altre sobirà no va deixar unes memòries comparables, escrites en primera persona» (11); «Probablement, Jaume I gairebé no sabia llegir ni escriure. Sembla que va dictar el llibre cap al final dels seus dies [...] El llibre és ple de rastres d'oralitat: repeticions, anacoluts, paràgrafs desmanegats, frases simples que de vegades costen d'entendre de tan simples que són» (12); «El rei no s'entreté a explicar sentiments i defuig els raonaments llargs: relata fets» (13).

«Jaume I el Conqueridor. Com vaig arribar a ser rei» inclou els primers 33 capítols del *Llibre dels fets* en català modern, que Raül Garrigasait distribueix, sota subtítols, segons els diversos episodis que conformen el recorregut vital del monarca des que va ser concebut fins que va consolidar el seu regnat. El «Pròleg» comença amb aquesta declaració: «Sant Jaume diu que la fe sense obres és morta. Aquesta sentència, Nostre Senyor l'ha volguda complir en els nostres fets» (23). A «El llinatge del rei» Garrigasait incorpora el fragment en què Jaume I conta que el seu pare va ser el rei Pere i la seva mare la reina Maria, neta de l'emperador de Constantinoble.

«Concepció i naixement del rei» inclou els primers dies de la vida del sobirà. Jaume I explica que el seu pare no volia veure la seva mare, i per tant, «un noble que es deia Guillem d'Alcalà [...] el va fer venir a Miravalls, on era la nostra mare. Aquella nit que van ser a Miravalls, Nostre Senyor va voler que ens engendressin [...]. I aquí va voler Nostre Senyor que tingués lloc el nostre naixement [...] la vigília de Santa Maria Candelera» (30). Després de néixer el van portar a dues esglésies on va ser rebut amb el *Te Deum laudamus* i el *Benedictus Dominus Deus Israel*. En tornar a casa, la seva mare «va fer fer dotze

Raymond Lulle (1274-1289)», *La voix occitane. Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale d'Études Occitanes. Bordeaux, 12-17 septembre 2005*, ed. G. Latry, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, 2009, 369-408; L. Badia, J. Santanach i A. Soler, «Els manuscrits lullians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, ed. A. Alberni, L. Badia i L. Cabré, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edendum, 2010, 61-90; L. Badia, J. Santanach i A. Soler, *Ramon Llull as a Vernacular Writer: Communicating a New Kind of Knowledge*, trad. R. D. Hughes, Londres, Tamesis, 2016, 166-194.

2. L. Cifuentes, «La *scripta* librària catalana primitiva als primers textos mèdics en català», «*Qui fruit ne sap collir*»: homenatge a Lola Badia, ed. A. Alberni, L. Cifuentes, J. Santanach i A. Soler, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona-Editorial Barcino, 2021, I, 157-170.

candeles, totes del mateix pes i la mateixa mida, i les va fer encendre totes alhora, i a cada una hi va posar el nom d'un apòstol, i va prometre a Nostre Senyor que ens posaria el nom de la candela que durés més [...]. I per això i per la gràcia de Déu tenim el nom de Jaume» (30). Clou aquest episodi l'atemptat que va patir mentre jeia al bressol: «Ens van tirar una pedra per la trapa, i va caure ben a la vora, però Nostre Senyor ens va voler salvar de la mort» (31).

«Lluites amb Simó de Montfort» comença amb la cessió del petit Jaume a aquest senyor: «El rei es refià tant d'ell i del seu afecte que ens va lliurar a Simó de Montfort perquè ens criés» (32). Més endavant Pere el Catòlic s'hi va enfrontar, a Muret, i diu Jaume I: «Aquí va morir el nostre pare» (35). «Trasllat del rei a Montsó» incorpora l'episodi en què els seus vassalls el van reclamar: «Llavors devíem tenir sis anys i tres mesos [...]. Van acordar que ens criés el mestre de l'orde del Temple a Montsó [...] Guillem de Montrodon [...] i ens hi vam estar dos anys i mig seguits» (36-37). A «Els bàndols entre els nobles d'Aragó» comencen les revoltes: Jaume I explica que els nobles «de vegades venien a Montsó [...] perquè ens uníem a un bàndol i destruïem l'altre» (38). A «La sortida del castell de Montsó» el rei visita els seus dominis: diu que «quan vam tenir l'edat de nou anys [...] vam venir a Saragossa [...] Fou la primera vegada que vam posar els peus a Aragó» (38-40).

Després dels episodis dels setges de Liçana i Albarrasí, quan té dotze anys, el casen amb Elinor de Castella: «I llavors devíem tenir dotze anys fets i entràvem al tretzè, de manera que vam estar amb ella un any sense poder fer allò que han de fer els homes amb la seva muller» (46).

Segueixen els episodis de les «Desavinences entre Guillem de Montcada i Nuno Sanxes», el «Pacte entre Guillem de Montcada i Nuno Sanxes», la «Reclusió del rei al palau de Saragossa», «L'intent d'evasió», «La treva amb els sarraïns de València» («Llavors nosaltres entràvem a l'edat de disset anys», 59), «La persecució de Pero Ahonés», «La revolta de l'infant Ferrando», «La presa de Les Celles», «Intent de detenir el rei» i, finalment, la «Reconciliació amb els nobles»: «Van venir els cavallers que eren lluny, de cadascuna de les parts, i es van assabentar de les paus i el pacte que

haviem fet: tots se'n van alegrar i en van quedar satisfets» (76).

Els relats paral·lels de les cròniques de Bernat Desclot (cap. 4) i Ramon Muntaner (cap. 3-6), en català modern, mostren dues noves versions de l'engendrament i el naixement de Jaume I. Desclot diu que el rei Pere no volia estar amb la reina Maria perquè «no era filla de rei» (81). Com que el rei es veia amb una altra dama, Maria de Montpeller va tenir la iniciativa, ajudada per un majordom anònim, de ficar-se «a la cambra en lloc d'ella [...] i, amb aquella vegada, la va deixar embarassada d'un fill [...] que es va dir Jaume. [...] I un dia, mentre el nen dormia al bressol en una habitació, per una trapa que havien fet just damunt del bressol li van llançar una pedra perquè morís. Gràcies a Déu no el va tocar» (82-84).

Muntaner conta que el rei, «escalfant-se amb altres dames gentils, no va tornar amb l'esmentada Maria [...], cosa que afligia i decebia tots els súbdits, i sobretot els prohoms de Montpeller» (87-88). Segons Muntaner, aquests prenen la iniciativa perquè Maria pugui dormir amb el rei per tal de tenir un hereu. Es posen d'acord amb un cavaller servidor del rei perquè li digui que ha «aconseguit la dama i que vindrà a veure'l secretament a la seva cambra, però que no vol que hi hagi llum, perquè no la vegi ningú» (89). Estan tota la setmana fent oracions i misses, i diumenge a la nit «els esmentats vint-i-quatre homes bons, i abats, i priors, i l'oficial del bisbe, i frares, i les dotze dames i les dotze donzelles, amb els ciris a la mà, van entrar al palau, i els dos notaris. [...] A la reina li va créixer la panxa, i als nou mesos, com vol la natura, va infantar un fill bonic i graciós [...] i li van posar el nom de Jaume, per la gràcia de Déu» (92-94).

A la part final del llibre, Raül Garrigasait hi inclou la «Versió original en català antic» dels capítols 1-5 del *Llibre dels fets del rei en Jaume* «perquè el lector en pugui apreciar el regust aspre i fort. I potser, qui sap, després s'aventuri a llegir tota la crònica en la seva llengua original» (20).

A *Com vaig arribar a ser rei*, Raül Garrigasait ofereix una versió accessible dels primers capítols del *Llibre dels fets*, els que relaten el procés que va conduir Jaume I a controlar els bàndols dels nobles i consolidar el seu poder reial. En incloure els relats paral·lels de Bernat Desclot i Ramon

Muntaner, ens permet fer una comparació interessant sobre el motiu de la separació dels pares de Jaume I, la iniciativa perquè es trobessin i qui en va ser el mitjancer, com i on es va fer la trobada, el lloc de naixement i de bateig, i com es va triar el nom del rei. Raül Garrigasait ha fet una molt bona versió en català modern tant dels capítols del *Llibre del fets* com dels relats paral·lels de Desclot i Muntaner. El llibre és molt recomanable perquè és una excel·lent introducció al món de les cròniques medievals.

Enric Tremps

✚ Jafudà BONSENYOR, *Llibre de paraules i dites de savis i filòsofs*, ed. Manuel Forcano, Barcelona, Editorial Barcino (Tast de Clàssics, 17) 2020, 168 p.

El llegat cultural del judaisme a Catalunya continua essent un gran desconegut. Hem de celebrar, però, un canvi de tendència en els darrers anys gràcies als esforços, a les iniciatives i a les publicacions de notables especialistes acadèmics del món judaic. El volum que tenim a les mans és una petita, però ben il·lustrativa mostra, d'aquest impuls i de la renovació que estan rebent els estudis semítics en el nostre país. Manuel Forcano presenta l'edició d'una de les poques obres en català —si no és l'única— escrites per un jueu a l'època medieval: el *Llibre de paraules i dites de savis i filòsofs*, un recull de set-centes cinquantes màximes ètiques i sentències morals de Jafudà ben Astruc Bonsenyor, personatge que visqué a Barcelona entre la segona meitat del segle XIII i el primer terç del segle XIV.

Jafudà Bonsenyor pertanyia a una distingida família de metges i d'interprets de l'àrab al servei dels reis Jaume I i Pere II el Gran. El seu pare, Astruc Bonsenyor, començà a treballar com a traductor a la cort reial, tal com n'ha quedat constància al *Llibre dels fets* de Jaume I, on apareix citat diverses vegades com a «scrivà d'algaravia y torcimany» en les campanyes del monarca a Elx i a Múrcia. El seu germà, Bondavid, també va servir els reis catalanoaragonesos: el 1287 acompanyà Alfons II en la seva expedició a Menorca i l'any 1289 fou un dels missatgers del monarca català en l'ambaixada al sultà d'Alexandria. Satisfets amb els serveis dels Bonsenyor, els monarques catalans premiaren la família jueva atorgant-los una protecció especial, fins al punt que a Jafudà li foren concedits diversos privilegis, com ara llicència per fer reformes a casa seva l'any 1287, o bé permís per redactar a Barcelona documents aràbics amb validesa jurídica l'any 1294. A més a més, el 1305 li fou atorgat un salconduit per traficar amb mercaderies i també es va permetre que el 1310 els Bonsenyor poguessin entrar i sortir de Barcelona, tot i no haver pagat els tributs a l'aljama. Els deutes segurament foren saldats el 1313 amb l'encàrrec, per part del rei Jaume II, de traduir de l'àrab al català una part de l'obra de cirurgia del metge andalusí Abú-al-Kàssim al-Zahrawi, avui perdu-

da, per la qual Jafudà va cobrar mil sous barcelonins. Segons diverses evidències documentals, el jueu barceloní encara treballava a la cort el 1318 i morí vers el 1331. El seu fill, Astruc Bonsenyor, continuaria lligat a la corona com a metge de Jaume II i d'Alfons III.

Gràcies a l'esment del títol de Jaume el Just com a «rei de Mallorca», contingut en el preàmbul del *Llibre de paraules i dites de savis i filòsofs*, es pot datar l'obra abans de 1298, any en què, per mediació del papa Bonifaci VIII, foren restituïts al monarca els territoris de la Catalunya Nord i de les Illes que li havia sostret el seu nebot, Alfons II el Franc. L'encàrrec consistia a confeir un recull d'aforismes morals traduïts de l'àrab al català i provinents de llibres orientals en àrab i en hebreu, d'autors grecs, d'escriptors llatins i alguns d'origen cristià. Jafudà agrupà aquestes sentències al seu gust, en capítols temàtics asimètrics, i hi acabà incloent moltes dites d'origen popular.

El *Llibre de paraules i dites* s'inscriu en la tradició d'obres de caràcter didàctic i moralitzador, molt comunes a l'edat mitjana, en la mateixa línia que altres obres com el *Llibre de saviesa* atribuït al rei Jaume I, els *Versos proverbials* de Cerverí de Girona i les col·leccions de proverbis de Ramon Llull, a les quals és gairebé coetani i que precedirien altres obres de la tradició gnòmica, com ara el *Llibre de bons amonestaments* d'Anselm Turmeda, els *Proverbis de Salomó* i, ja al segle xv, la *Doctrina moral del mallorquí en Pacs*.

El *Llibre de paraules i dites* va gaudir d'un gran èxit al segle xiv i fou traduït al castellà al segle xv. Destaca per expressar idees i pensaments complexos amb molt poques paraules i amb un grau d'escepticisme elevat. L'estil del llibre permet recrear el tarannà de l'autor com un home pràctic, recelós i desconfiat. Malgrat que l'obra gaudí de gran fama cap a finals de l'edat mitjana, fins al 1889 no veuria la llum de la impremta, de la mà de l'arxiver i lullista mallorquí Gabriel Llabrés, el qual empraria com a text base el manuscrit 1031 de la Biblioteca Nacional de Catalunya, descartant els altres set testimonis conservats i custodiats en diferents biblioteques, i adjuntaria un glossari i les col·leccions de màximes coetànes del *Llibre de Cató* i dels *Proverbis de Salomó*.

En aquest volum Manuel Forcano presenta, en català actual, una selecció de les sentències

es més destacades del *Llibre de paraules i dites*, seguint l'edició de Gabriel Llabrés, amb l'objectiu de donar a conèixer «la saviesa que sempre atorga la lectura d'una bella col·lecció de màximes com aquesta —algunes d'elles ben vives i encara en ús» (16).

El tom s'inicia amb una presentació de Victor Sorensen, director de l'AEPJ (European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture and Heritage) i president de la plataforma cultural jueva Mozaika (9–10), que veu en el *Llibre de paraules i dites* «un exemple magnífic de com el diàleg de sabers fertilitza la diversitat cultural i recrea el món» i «es converteix en una indagació, una exegesi, una generació de sinergies en la seva trobada amb l'altre, la fertilització dels sentits a través de la paraula» (9).

Encapçala l'obra pròpiament dita la dedicatòria de Jafudà Bonsenyor al rei Jaume II, el qual li ha encarregat el llibre perquè «entén que la saviesa és un dels majors béns que Déu ha donat als homes, especialment a aquells que l'estimen, la qual cosa és senyal de claror del cor i de bon capteniment, i amb la qual tothom aconsegueix honra i gran profit tant al cos com a l'ànima» (21). Aquesta endreça és editada en doble versió: a la pàgina parell hi ha la transcripció del text en català medieval, i a la pàgina senar, el trasllat en català contemporani (20–23). El cos de l'obra amb els aforismes i els proverbis ocupa la resta del volum.

Les dites i sentències recollides en la present edició estan classificades en seixanta-set capítols temàtics diferents, i a cada capítol hi ha una màxima que sintetitza la qüestió tractada i que actua com a consell final o reflexió moral que es pot extreure d'aquell grup. Els capítols més extensos versen sobre les jerarquies existents en el món medieval, com ara «Del temor de Déu» (cap. i), «Dels reis i prínceps» (cap. ii) o bé «De mestres, savis i deixebles» (cap. vi), i els més breus són dedicats a criticar vicis i pecats, com ara «De l'orgull i l'altivesa» (cap. xii) o «De l'enveja» (cap. xxv), o a tractar diferents aspectes de la vida quotidiana, com ara «De parents, fills i germans» (cap. xxvii) o «De la riquesa i de guardar els diners» (cap. xxxv). Els capítols tracten tòpics molt variats, com, per exemple, «De la nit i la claror» (cap. lx), o sobre els animals, com ara «Del

lleó i el llop, del ca i el mul» (cap. LXIV), i fins i tot toquen temes tan universals com «De l'amor» (cap. XXVIII) o «De la mort» (cap. I). La majoria de les sentències tenen un caire utilitari i pragmàtic, i algunes podrien tenir aplicacions en el nostre temps i en la nostra societat, com per exemple la número 27: «Justícia de rei fa que la gent se li acosti, i en cas contrari, se n'allunyen» (29).

Aquestes màximes estan molt codificades i sovint tenen un to líric, com ara la número 92: «Els savis a la terra són com els estels al cel» (40); la 211: «La vida és com la serp, blana de gust i mortífera amb el seu fibló» (60); o bé la 559: «La mort és platja de vida, i els cabells blancs una nau que arriba a la platja» (129). Trobem dites en què es contraposen dos conceptes, com per exemple la número 93: «Els reis són senyors de la gent, i els savis, senyors del reis» (40); la 107: «Morts són els qui apleguen riqueses encara que siguin vius, i vius són els qui apleguen saviesa encara que siguin morts» (42); o bé la 751: «Com que no tindràs tot allò que vols, vulgues tot allò que tens» (165). També hi abunden les màximes que són comparacions, com ara la 87: «La bona educació fon els errors, com el sol desfà la neu» (39); la 100: «Saber sense accions és com arbre sense fruits» (41); o bé la 362: «L'enveja rosega les bones obres com el foc la llenya» (90).

Algunes sentències tenen un cert to humorístic, com ara la número 127: «Plató va veure un home ximple de bell rostre i va dir: la casa és bella però l'inquilí és dolent» (44); la 197: «Aquesta vida i l'altra són com un home que té dues dones: si una està contenta, l'altra s'enfada» (58); o la 665: «Digueren al cec: la teva casa es crema. Respongué: ja m'agradaria veure-ho» (154). Algunes màximes són com una història curta, com ara la 250: «Diuen que un rei va ordenar matar un gran munt de captius, i un d'ells va dir: Senyor, hem fet gran mal, l'hem ben espifiada, però quant de bé faríeu perdonant! Digué el rei: no n'hi ha cap de millor que aquest. I va manar que no el matessin» (66); la 293: «Diuen que un savi callava molt, i li van demanar per què callava; digué: la meua llengua és com un llop, si la deixés anar em devoraria» (76); o bé la 472: «Digué un savi: jo soc més ric que cap rei. Demanaren al savi per què ho deia, i digué: perquè tinc poc i em basta, i ell té molt i no li basta i encara té enveja de molts i jo de ningú» (110).

Molts aforismes presenten consells pràctics per al dia a dia, com ara el 185: «Alleugereix el teu menjar i t'estalviaràs malalties» (55); el 194: «L'exercici és la clau de tot» (56); o bé el 313: «Si has de dur a terme dues coses i no trobes qui et doni consell, deixa de fer aquella que més desitjaves i fes l'altra, ja que la voluntat és del tot contrària al seny» (79). També hi ha sentències que parlen de grans veritats universals i intemporals, com ara la 265: «La cosa més amarga d'aquest món és la veritat, i no la pot sofrir sinó aquell que coneix el seu valor» (70); la 403: «L'amic estima sempre, però ho demostra en moments de necessitat» (97); o la 576: «No oblidis que la mort no t'oblida» (133). Nombroses dites cèlebres encara són emprades a l'actualitat, com ara la número 401: «Més val estar sol que en mala companyia» (97); la 526: «Val més ocell al puny que grua al cel» (121); o bé la 682: «Vulgues per a la gent allò que voldries per a tu» (157).

Entre totes aquestes màximes, no hi manca una dosi de misogínia, típica ja des de temps antics i a l'època medieval, i una constant fins a arribar gairebé als nostres dies. És el cas de la dita 421: «Les dones són les cordes del diable»; la 425: «Digué un savi: fill meu, ves rere lleons i dragons, però no pas rere les dones» (101); o bé la 301: «Tres coses són perilloses de fer: beure verí per provar-lo, anar per mar per guanyar temps, i descobrir un secret a una dona» (77).

En resum, tenim al davant un opuscle de lectura fàcil i amena, apte per a tot tipus de públic, que ens transmet el coneixement dels grans savis i filòsofs de l'antiguitat; una saviesa que traspassa les barreres geogràfiques i temporals, i que avui dia, en l'era digital i de la deshumanització, hauríem de contemplar més que mai. El llibre, a més a més, és una aportació valuosa dins l'estudi de la literatura i de la cultura hebraica a Catalunya, no prou divulgada encara. Sens dubte, el gran mèrit d'aquest volum és que contribueix a donar a conèixer la figura de Jafudà Bonsenyor, un jueu singular i innovador de l'edat mitjana que representa un cas excepcional en el nostre país perquè es va atrevir a deixar la seva llengua materna i de culte com a vehicle d'expressió literària per comunicar-se en català. L'edició de Manuel Forcano ens permet apropar-nos a l'obra d'aquest jueu barceloní amb una nova mirada, que actua

com «un enllaç, un pont entre cultures» i ens parla «en el més íntim de nosaltres mateixos» (10). Ens impulsa a fer una reflexió ben necessària sobre les coses més essencials en aquest temps de pandèmia.

Eva Izquierdo Molinas

✎ Dante ALIGHIERI, *La vida nova*, traducció de Manuel de Montoliu i estudi introductori de Francesco Ardolino, Barcelona, Barcino (Biblioteca Històrica de la Traducció Catalana, 6), 2021, 104 p.

Amb motiu de la commemoració del setè centenari de la mort del poeta italià Dante Alighieri (1265–1321), l'editorial Barcino ha recuperat en edició facsímil la traducció de Manuel de Montoliu de *La vida nova*, publicada originalment el 1903 a la Biblioteca Popular de «L'Avenç». La col·lecció que ha acollit l'obra dantesca és la Biblioteca Històrica de la Traducció Catalana, una iniciativa conjunta de la Càtedra Màrius Torres, el grup TRILCAT, la Fundació Carulla i l'Editorial Barcino, amb la col·laboració de la Biblioteca de Catalunya; i ja ha publicat textos de diversos traductors, autors i llengües, amb el denominador comú, tal com es defineix a la gira posterior del llibre, de ser «traduccions històriques de títols de referència de la literatura universal, especialment remarcables per la seva qualitat literària i publicades durant la primera meitat del segle xx». En aquest cas, la traducció de Montoliu és important històricament, deixant de banda les seves virtuts literàries, perquè va ser «la primera versió íntegra que respectava formalment, si bé amb comptades excepcions, el *prosimetrum* original de l'italià en una llengua ibèrica» (11), a més de ser una obra emblemàtica del prerafaelitisme i el modernisme a Catalunya. Com dèiem, a part de la traducció de Montoliu, la col·lecció ha recuperat els *Sonets* de Shakespeare, traduïts per Magí Morera; l'*Antígona* i l'*Electra* de Sòfocles, traduïdes per Carles Riba; una antologia de poetes portuguesos intitulada *Atlàntiques*, traduïda per Ignasi Ribera i Rovira; *L'escola dels marits* de Molière, traduïda per Alfons Maseras, i *La mort d'Ivan Ilitx* de Lev Tolstoi, traduïda per Francesc Payarols. De moment és una col·lecció jove —el llibre que ressenyem és el sisè volum, el darrer que s'ha publicat—, però estem segurs que aquest és l'inici d'una llarga vida perquè tant l'edició en facsímil de les traduccions recuperades com els estudis introductoris són impecables.

L'autor de la introducció, Francesco Ardolino, professor a la Universitat de Barcelona, és un reconegut historiador de la literatura especialitzat, entre d'altres, en la recepció de la literatura

italiana a casa nostra. Aquest estudi representa la continuació d'una recerca que fa anys que dona bons fruits: Ardolino ja ha analitzat la influència de Dante —en especial, de *La vida nova*— en el pensament i l'obra, d'una banda, de Manuel de Montoliu,¹ i, de l'altra, de Joan Maragall.²

L'estudiós, ressenyant la traducció del *Decameró* de Maria Aurèlia Capmany, es lamentava de la introducció del llibre en els termes següents: «Del tot correcta, però... Quan entendran, les persones implicades en el món cultural català, que els clàssics cal editar-los com a tals? Que set pàgines d'introducció (de les quals dues i mitja són dedicades a l'obra mestra de la prosa italiana, i la resta a la traductora i als criteris d'edició) no representen absolutament res?» (198).³ Conscient que un obra històrica s'ha de presentar amb un pròleg que posi en context els elements rellevants d'aquell text, ha escrit un estudi introductor molt sòlid, que porta per títol «Figuracions beatífiques en el Modernisme». Al llarg de quaranta pàgines, l'especialista articula tres temes principals (Manuel de Montoliu, Beatriu i *La vida nova*), distribuïts al llarg de cinc apartats.

En el primer apartat, «Manuel de Montoliu, debutant», Ardolino situa l'obra en la trajectòria literària del traductor i afirma que l'any de la publicació de la traducció va ser «l'any de la projecció del jove escriptor dins la societat cultural» (12), malgrat que de vegades s'hagi posat el focus en la seva faceta d'erudit. A més, estudia breument una ressenya feta pel mateix Montoliu de la seva traducció, un text que complementa el prefaci del traductor a l'obra dantesca. En el segon i tercer apartat, «Una Beatriu per a Joan Maragall» i «*Constructing Beatrice*», l'estudiós fa una «marcada» (13) del tema principal per aprofundir en el significat del tema de *La vida nova* i, en concret, de Beatriu, «l'aspecte més avançat de la recuperació de Dante que havien emprès els preraphaelites» (16), en Maragall —mestre de Montoliu— i en els

autors catalans afins al preraphaelisme. L'autor conclou que hi ha una «presència del missatge regeneracionista de la *Vita Nuova*, via preraphaelita, dins la literatura catalana a cavall dels dos segles» (18). En aquests apartats, l'estudiós matisa dues interpretacions: una de Martínez-Gil sobre la ideologia política de Maragall i una de Cerdà sobre la producció pictòrica i literària de Dante Gabriel Rossetti. En el quart apartat, «Necessitat i voluptuositat de les traduccions», Ardolino posa en relació una carta de Maragall amb la ponència de Montoliu al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana —un text rellevant en la història del pensament de la traducció catalana—, «com si el segon fos tan sols el desenvolupament que l'article ja citat necessitava» (21), i, d'aquesta manera, esmena una afirmació de Fontcuberta. En el cinquè apartat, «Una Beatriu per a Manuel de Montoliu», l'autor exposa en quina mesura Montoliu, malgrat el canvi ideològic, es va refugiar sempre en la «interpretació de la figura de Beatriu» (25). Ardolino avisa que aquest apartat és una síntesi dels «aspectes essencials» (25) d'un treball seu publicat a *Caplletra* (vegeu la nota 2). Finalment, en el sisè apartat, «El text i les seves variants», l'autor ressegueix tres temes diferents. Primer contextualitza la republicació del text corregit segons la normativa fabriana, una «operació de revisió dantesca [que] no va passar per les mans de Montoliu» (28) a la col·lecció *Quaderns Literaris* l'any 1937. A continuació descriu uns «apunts amb llapis i amb ploma als marges» que, pel que sembla, el mateix Montoliu va anotar en un exemplar de la traducció de 1903 conservat a la Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona, malauradament «ara extraviat» (29). Finalment explica que a l'edició de la traducció publicada l'any 1999 a *Quaderns Crema* «s'evidencien per si soles unes pràctiques ecdòtiques perniciososes» (33), més enllà dels exemples que ja va denunciar en un altre llibre (vegeu la nota 3).

L'autor, cap al final de l'estudi, adverteix al lector que es podrien «examinar amb lupa les tries lingüístiques i conceptuals del torsimany» (32), però no ho fa perquè «això demanaria duplicar l'espai d'aquesta introducció» (34). Un aspecte, doncs, que caldria abordar en un futur és l'estudi traductològic del text; un estudi que, d'altra banda, complementa i enriqueix l'anàlisi ja feta

1. Francesco ARDOLINO, «El dantisme de Manuel de Montoliu», *Caplletra*, 42 (2007), 9-36.

2. Francesco ARDOLINO, *Una literatura entre el dogma i l'heretgia: les influències de Dante en l'obra de Joan Maragall*, Barcelona, Cruïlla, 2006.

3. Francesco ARDOLINO, [ressenya de] «Boccaccio, Giovanni: *Decameró*, Maria Aurèlia Capmany (trad.), Carles Biosca, Eusebi Coromina i Joan Francesc Silvente (eds.), Lleida: Punctum, 2018; «Versions», 4», *Llengua & Literatura*, 30 (2020), 197-200.

de les edicions del text i les notes manuscrites del traductor. En aquest sentit, tenint en compte que la *Vida nova* presenta uns fenòmens molt interessants, caldria fer una anàlisi del conjunt de poemes que conformen l'obra per valorar les trias de Montoliu, així com esclarir les diferents estratègies de traducció que posa en pràctica comparant vers i prosa.

Per acabar, no podem sinó celebrar que, gràcies a aquesta nova edició facsímil de la traducció, tinguem novament l'oportunitat de llegir *La vida nova* de Manuel de Montoliu sense que cap editor ni corrector l'hagi manipulada, i que, a més, vagi acompanyada d'una introducció tan excel·lent com la que ha escrit Ardolino. Aprofitant l'avinentsa d'haver recuperat aquesta traducció històrica tan emblemàtica, potser seria convenient posar en evidència que la cultura catalana no disposa de gaires obres de Dante traslladades al català actual. Això, però, són figures d'un altre paner.

Guillem Cunill-Sabatés
Universitat Pompeu Fabra

✎ *Literature, Science & Religion. Textual Transmission and Translation in Medieval and Early Modern Europe*, ed. Manuel Bellmunt Serrano i Joan Mahiques Climent, Kassel, Edition Reichenberger (Problemata literaria, 88), 2020, 466 p.

L'any 2019 se celebrà a Morella el congrés internacional *Traductio et Tradition Mediaevales: Science, Knowledge and Ideology*, impulsat, entre altres organismes, per la Universitat Jaume I. El congrés girà entorn del fenomen de la traducció i la transmissió del coneixement a l'edat mitjana i els inicis de l'edat moderna, amb aportacions dedicades a textos literaris, científics i religiosos, sobretot d'àmbit català, castellà i anglès, però no només. El resultat imprès d'aquelles jornades és el volum que tot just ressenyem: una selecció de vint-i-cinc contribucions presentades en públic en aquella ocasió. Malgrat la presumible heterogeneïtat d'un recull d'aquestes característiques, el rigor metodològic i una idea àmplia de la recepció i la mediació cultural el relliguen. Tot i els avantatges asèptics de l'ordenació alfabètica dels capítols, l'organització temàtica que proposen els editors al «Preface» converteix el volum en un llibre més interessant i coherent, que ofereix una interessantíssima col·lecció d'estudis traductològics.

La primera aportació de *Literature, Science & Religion* la signa Manel Bellmunt, que s'ocupa del conte «Hamlet of the Schigrovsky District», d'Ivan Turgenev, adaptació lliure de l'obra shakespeariana i cas exemplar d'apropiació cultural en el procés de la construcció nacional russa del segle XIX. En primer lloc, es defineix breument el marc teòric de l'adaptació literària i els matisos que comporta. Des d'aquesta perspectiva, es presenten les fonts medievals utilitzades per Shakespeare i el paper del bard com a mediador cultural. Per últim, s'analitzen algunes de les implicacions ètiques, polítiques i ideològiques de la reelaboració de Turgenev.

Chiara Benati contribueix al recull amb un estudi comparatiu a propòsit de la circulació de dos textos científics germànics. Els exemples presentats són el *Buch der Chirurgia*, de Hieronymus Brunschwig (1497), i el *Feldtbuch der Wundarzney*, de Hans von Gersdorff (1517), els dos primers manuals de cirurgia traduïts de l'alt

alemany al baix alemany. Segons l'autora, aquests textos representen models oposats de formes de transmissió. El primer es tradueix de forma íntegra i circula de forma impresa; el segon, en canvi, es conserva en una recopilació manuscrita d'ús privat. La proposta metodològica de l'estudi, amb especial atenció als testimonis i als aspectes lingüístics, hi afegeix interès.

La traducció catalana del *Testamentum* alquímic pseudolul·lià, fins ara atribuïda a Jaume Mas, és l'objecte d'estudi d'Stefania Buosi Moncunill, que proposa un nou enfocament per a l'autoria de l'obra: Jaume Mas en seria només el copista i caldria redefinir la tradició manuscrita per situar la traducció catalana a la dècada de 1330, molt propera a l'original llatí. L'article inclou una identificació de Jaume Mas i una anàlisi lingüística i documental que sosté la hipòtesi de l'autora.

Per la seva banda, Antonia Cabot estudia «La concepción de la persona y vida humanas en la quinta parte de *El conde Lucanor*». Després d'una succinta introducció a l'obra i les seves fonts, l'autora se centra en el cinquè i últim llibre, el «Libro de la doctrina», i en desgrana les idees principals sobre la persona i la vida humana, procedents fonamentalment de l'aristotelisme cristià de Tomàs d'Aquino i de sant Agustí, amb matisos sobre la creació, la relació cos-ànima, la misèria, la salvació o la maldat.

El Examen de ingenios para las ciencias (1575), de Juan Huarte de San Juan, rep l'atenció de Juan José Calvo García de Leonardo, que posa llum sobre la fortuna d'aquest manual mèdic per a la concepció amb un enfocament filològic que compara l'original castellà amb les seves traduccions italiana i anglesa. El resultat de l'anàlisi, que ratlla les quatre mil paraules, és un ampli corpus lingüístic de termes utilitzats per a referir-se als àmbits del sexe i l'obstetrícia.

Irene Capdevila Arrizabalaga s'ocupa de l'estudi de la traducció catalana del *Breviari d'amor* a través de dos manuscrits: Gent, Universiteitsbibliotheek, BHSL.HS.3284 i París, Bibliothèque nationale de France (BnF), esp. 205. A partir d'una detallada anàlisi codicològica i comparació textual, l'autora arriba a la innovadora conclusió que «existeixen dues versions de la traducció catalana de l'enciclopèdia de Matfre Ermengaud» (111). La segona versió, fins ara no contemplada,

seria la que conserven aquests dos manuscrits, que substitueixen els capítols referents a la Passió i la Resurrecció per text procedent de la *Crònica universal de la Creació fins a Constantí*.

Lluís Cifuentes Comamala introdueix el lector en el camp dels tractats de cirurgia medieval en català, amb la recança que aquest camp ha rebut, històricament, una consideració baixa per part de la crítica filològica. Per això resulta d'allò més útil el corpus d'obres presentat per l'estudiós —síntesi de la base de dades *Sciència.cat*— i el discurs de comprensió global que l'acompanya, amb especial atenció als usos i funcions d'aquest tipus de manual, així com a aspectes relacionats amb la grafia i el lèxic, la materialitat dels testimonis i la recepció entre el públic mèdic especialitzat, universitari i extrauniversitari.

Des de l'àmbit de l'arabisme, María Crego Gómez analitza el relat del «Balneator», una narració breu que forma part del recull de les *Cent i una nits*, i el compara amb la versió castellana inclosa al *Sendebār*. El capítol aprofundeix en la complexa transmissió del text en les diferents tradicions oriental i occidental —per una banda, el *Llibre del Sindibād*, de la qual depèn el *Sendebār*, i per l'altra, el *Llibre dels set savis de Roma*— i en les relacions textuals entre les diferents versions. Finalment, s'edita el text àrab conservat a París, BnF, ms. 3660, i es proposa una traducció castellana moderna.

La precisió traductològica en el lèxic de la traducció castellana de la *Consolació* de Boeci: aquest és l'objecte d'estudi d'Antonio Doñas, a partir de dues cartes que acompanyen el text en tres dels quatre manuscrits conservats. La primera, obra del Conestable de Castella, Ruy López Dávalos, és un conjunt d'instruccions a un traductor —anònim— per a l'acompliment del seu encàrrec; la segona és la resposta del traductor. Doñas inclou una edició de les cartes al cos de l'article i a continuació les posa en relació amb la praxi del traductor, tant en el text com en les glosses que l'acompanyen, procedents, sobretot, del comentari del dominic Nicolau Trevet.

María José Esteve Ramos proposa una mirada particular sobre els manuscrits miscellanis medievals amb el propòsit de transitar cap a una comprensió holística dels volums compilatoris de matèria mèdica i científica. Per illustrar aquesta idea es

comparen tres manuscrits que contenen l'*Agnus Castus*, ja que l'objectiu principal de l'autora és estudiar-ne la transmissió «by critically assessing its manuscript contexts in the copies housed in the Sloane Collection» (184–185), amb especial atenció per la llengua —anglès o llatí—, el gènere o tipus de text i la posició que ocupa en el recull.

A «Pedro de Toledo y Alfonso de la Torre: traducción y conocimiento en dos lecturas cuatrocentistas de la *Guía de Perplejos*», José Antonio Fernández s'ocupa de la influència i recepció de Maimònides al segle xv castellà. A causa de l'extensa tradició de versions i comentaris de l'obra, l'autor se centra en els aspectes traductològics i de comprensió global de l'obra en els dos traductors anunciats al títol del capítol. Un estudi interessant que posa en diàleg Maimònides i l'univers de glosses que l'acompanya amb dos dels seus traductors i el seu públic castellà.

José Luis Gastañaga Ponce de León contribueix al volum que ressenyem amb una indagació en les fonts i els processos de vehiculació del saber clàssic a *La Celestina*. Per dir-ho amb paraules de l'autor, aquesta obra transmet una multitud de sabers, procedents en bona part d'autors medievals i renaixentistes que circulaven a l'ambient universitari de Salamanca. S'aporten tres arguments per relacionar l'obra amb la ciutat. En primer lloc, es defensa la possibilitat que Salamanca sigui el lloc d'escriptura de *La Celestina*. En segon lloc, s'explica el cas d'un acadèmic salmantí, Alonso de Madrigal, que escriu sobre temes afins a l'obra. Per últim, es relaciona *La Celestina* amb els ensenyaments de filosofia moral del moment. L'article inclou exemples extrets de l'obra que fonamenten les hipòtesis de l'autor.

Poc sovint un estudiós contemporani parla de l'experiència complexa que suposa traduir els textos antics a les llengües modernes. En aquest sentit, les reflexions de Miguel Ángel Gomes Gargamala a propòsit de la traducció de poemes elegíacs en anglès antic al castellà contemporani són un testimoni suggerent, tant per la visió personal que hi exposa com per la bibliografia citada, que l'autor utilitza per vascular entre la pràctica traductològica i la dissertació teòrica.

Joan María Jaime Moya és autor del capítol «La aportación del léxico militar de origen germánico en la formación de la lengua catala-

na». L'estudi pren en consideració el substrat gòtic i fràncic, que va entrar en contacte amb el català a través del llatí medieval. L'anàlisi es basa en sis mots seleccionats del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* i es concreta en quatre punts: el significat, la família lèxica, l'atestació documental i l'etimologia.

El capítol que signa Joan Mahiques Climent presenta l'edició d'una versió inèdita del *Procés d'Esperança Alegre* copiada al ms. 1701 de la Biblioteca Nacional de España. Tot i que ja existeix una edició del text —també conservat a París, BnF, ms. Baluze 238—, Mahiques posa de relleu la distància que separa els dos testimonis i, per tant, la necessitat de comptar amb dues edicions diferenciades de l'obra. La breu introducció al text, farcida de dades rellevants que n'afavoreixen la comprensió, el posa en relació amb la tradició dels viatges d'ultratomba, com el de Pere Porter, també copiat al manuscrit parisenc.

Alfonso de Cartagena, personatge polièdric i humanista castellà, rep l'atenció de Georgina Olivietto, que treu a col·lació tres aspectes de la seva trajectòria intel·lectual. En primer lloc, el de traductor, compilador i glossador de l'obra de Sèneca. En segon lloc, el d'autotraductor de textos juridicopolítics. Finalment, el de mediador i promotor cultural d'algunes figures italianes del moment, com Decembrio, Bruni o Traversari, amb qui Alfonso de Cartagena mantingué relacions personals i culturals.

Vicent Pastor i Briones contribueix a l'estudi textual de la novel·la francesa *Pierres de Provença* (ca. 1430–1440) i les seves traduccions catalana i castellana amb un detallat exercici filològic, que té en compte les dues versions franceses i la difusió que tingueren en aquesta llengua, la transmissió castellana posterior a partir de 1519, data de la primera edició d'un total de set, i la traducció catalana que en depèn, anterior a 1538, que gaudí d'una certa fortuna als segles xvii i xviii, amb set edicions diferents. Com a novetat, l'article apunta una proposta de filiació de la traducció catalana amb un dels testimonis castellans, amb variants més clares que d'altres.

A «Las fuentes del *Livro d'Alveitaria* del Mestre Giraldo» Gerardo Pérez Barcala presenta els resultats preliminars d'una investigació en curs sobre aquest tractat de veterinària en llengua por-

tuguesa. L'article té com a principal objectiu confrontar el text de Mestre Giraldo amb dues possibles fonts: el *De medicina equorum*, de Giordano Ruffo, i el *Mulomedicina*, de Teodorico Borgognoni. Després d'una mostra de casos, es conclou la influència textual de les dues fonts seleccionades, a falta de noves dades que n'indiquin el grau.

El capítol que signa Joan M. Perujo Melgar a propòsit de la traducció catalana medieval de la *Historia regum britanniae* vol aclarir alguns aspectes del procés de traducció d'aquesta obra. Per exemple, l'autor hi exposa alguns aspectes de detall relacionats amb la traducció aragonesa, procedent del taller avinyonès de Juan Fernández de Heredia, que depèn parcialment de la catalana, o també que no és necessari postular un model francès previ a la versió catalana, que dependria directament del llatí.

En un pla més teòric, Natalia I. Petrovskaia obre el debat per a la comprensió del terme *translatio* d'una manera dual: si per una banda es pot entendre en un sentit restringit de 'traducció', per l'altra també pot enllaçar amb una idea general de 'transmissió'. L'autora aporta testimonis medievals que reflexionen sobre el terme i examina les actituds d'alguns traductors, amb exemples anglesos, gallesos i francesos.

Helena Rovira Cerdà proposa una anàlisi comparativa de l'*exemplum* de la mort d'Homer —de vegades confosa amb la mort de Plató— en l'obra d'Antoni Canals i sant Vicent Ferrer, l'un en la traducció de Valeri Màxim i l'altre en dos sermons de principis del segle xv. L'interès del capítol rau, sobretot, en el domini i exposició de les fonts clàssiques i medievals que podrien haver utilitzat aquests autors per a la reelaboració literària de l'episodi, elements clau per copsar-ne les diferències d'intenció.

Encara a l'òrbita cultural de Pere III, Glòria Sabaté i Lourdes Soriano Robles estudien la producció científica entorn a la figura del Cerimoniós. En concret, les autores descriuen els interessos del rei en l'astrologia i el seu paper com a mecenes d'obres d'aquesta mena, per afany personal i com a mesura simbòlica de legitimació política. En aquest sentit, es fa especial èmfasi al rol atorgat per Pere III a Barcelona i Perpinyà com a nuclis importants per al conreu de la ciència. L'article inclou una sistematització dels objectes i llibres

científics encarregats pel rei i un índex d'obres d'astronomia i astrologia en català.

L'enfocament interdisciplinari de M. Carmen Santapau Pastor i M. Amparo Mateo Donet sobre la construcció iconogràfica i literària de sant Vicenç Màrtir resulta d'allò més il·luminador per entendre la recepció i reinterpretació d'aquesta figura a la Corona d'Aragó entre els segles XIII i XV. L'article se centra en els orígens i transmissió de la llegenda martirial des de l'antiguitat, la representació oral a través dels sermons i la iconografia i iconologia del sant, amb especial atenció pels atributs que l'acompanyen.

En un ordre de coses totalment distint, Adriana Taobada proposa un il·luminador recorregut pels interessos medievals de J. R. R. Tolkien. L'objectiu de l'article és posar de relleu com es reflecteixen aquests interessos en alguns aspectes a la seva obra. En concret, Taobada s'ocupa de les representacions gràfiques d'Alan Lee, il·lustrador de *The Children of Húrin* (2007) i *The Fall of Gondolin* (2018), a partir del profund coneixement de la història i literatura medievals que Tolkien abocà a la seva obra. Per a l'autora, el mèrit de Lee és doble, perquè «illustrating Tolkien's works does not only mean visualising the fantastic or dramatic tone of his words but also imbuing them with the aesthetics of the Middle Ages» (439).

Per últim, tanca el volum el capítol d'Andrea Zinato, «La *traditio Senecae* en la obra de Fernán Pérez de Guzmán». L'aportació de Zinato consisteix en una proposta d'*stemma codicum* per a la traducció castellana de les *Epistulae morales ad Lucilium* encarregada per Pérez de Guzmán a partir de la traducció florentina, al seu torn dependent de la francesa. L'estudi té en compte un complex univers de manuscrits i impresos que transita per diversos segles i tradicions, que l'autor il·lustra amb alguns exemples filològics.

En definitiva, totes i cadascuna de les aportacions d'aquest *Literature, Science & Religion* suposen un avenç en els respectius camps d'estudi, algunes amb valentia, i mereixen ser tingudes en compte pels especialistes o per un públic lector culte interessat en l'extraordinari fenomen de les traduccions medievals i la transmissió cultural a l'edat mitjana.

Albert Tomàs Monsó
Universitat Autònoma de Barcelona

✚ Al voltant del “*Cant de la Sibilla*” a la Seu de València, ed. Vicent J. Escartí, València, Universitat de València (Acadèmia dels Nocturns, 43), 2018, 182 p.

Aquest volum, coordinat per Vicent J. Escartí, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València, aplega set treballs d’especialistes de diversos àmbits de recerca que exploren alguns aspectes relacionats amb la representació del *Cant de la Sibilla* i les cerimònies nadalenques celebrades a la catedral de València als segles XIV–XVI. El llibre s’emmarca, doncs, en l’important tasca de recuperació de testimonis locals del *Cant de la Sibilla* i de contextualització del paper de la Sibilla en les representacions litúrgiques medievals, que sobretot en aquesta última dècada ha rebut un impuls notable. Com explica Escartí a la presentació del llibre, no només s’ha conservat la música del *Cant de la Sibilla* de la Seu de València, sinó que també hi ha notícies dels segles XV i XVI de la posada en escena de les cerimònies que es feien la nit de Nadal a la catedral. Manuel Sanchis Guarnier, en el seu treball titulat *El Cant de la Sibilla. Antiga cerimònia nadalenca* (1956), ja va recopilar diverses notícies sobre la representació del *Cant* a la Seu de València entre els segles XIV i XVI —quan va desaparèixer com a resultat de les reformes litúrgiques imposades al concili de Trento— i va connectar aquesta representació amb altres testimonis documentats en territori català. Les contribucions d’aquest volum aporten noves notícies i, sobretot, nous enfocaments sobre el context de representació del *Cant* a la catedral valenciana.

L’historiador de l’art Eduardo Carrero, expert en la funcionalitat espacial de l’arquitectura religiosa medieval, signa l’article titulat «La Seu de València, teatre de la litúrgia». A partir de les fonts que ofereixen una descripció dels esdeveniments litúrgics de la catedral de València entre els segles XV i XVI (principalment la consuetud de 1527 i la *Consuetud de la Santa Metropolitana Yglesia de Valencia*, però també les *Hores de la Setmana Sancta* de 1533, llibres d’obra de la catedral, missals i breviaris), l’autor reconstrueix l’escenari de les principals cerimònies paralitúrgiques celebrades a la Seu de València durant l’any: de Nadal a l’Epifania (p. 16–21), de Rams a Pasqua

(p. 21–37), de l’Ascensió a la Mare de Déu d’Agost (p. 37–41). Mostra com s’aprofitava l’arquitectura de la catedral com a espai escènic en cada cicle i en els principals actes, i en descriu tant els preparatius com la posada en escena, que podia ser estàtica o itinerant. L’atenció se centra sobretot en els objectes litúrgics i els elements decoratius, en les persones que intervenen en l’escenificació (rol, vestimenta, disposició a l’escena i actuació), i en els cants i els recursos visuals i sonors que s’empraven en cada cas. Tot plegat, permet al lector de fer-se una idea de la topografia de la catedral de València als segles XV i XVI i posa de manifest la complexitat de l’escenografia litúrgica medieval, ja que implicava una transformació constant de l’espai catedralici —gràcies a l’ús de mobiliari, indumentària i objectes diversos— per adaptar-lo com a escenari per a cada representació.

L’historiador Guillem Chismol, al treball «Despeses i preparatius de la representació de la nit de Nadal a la Seu de València (1410–1448)», estudia i edita les notícies documentals que donen compte de les despeses relacionades amb les cerimònies paralitúrgiques que es feien la nit de Nadal a la Seu durant la primera meitat del segle XV. L’autor centra l’atenció en els anomenats llibres d’obra, és a dir, els llibres que contenen les finances de la catedral de València, i posa en relació la informació que aporten aquests documents amb la descripció sobre la representació del *Cant de la Sibilla* que ofereix Sanchis Sivera (1909) i que prové principalment de les consuetes i breviaris de la catedral. Els documents, publicats en apèndix (p. 52–56), informen de despeses per al muntatge de cadafals i d’una volta celestial, per a la pintura dels decorats, la construcció i reparació d’algunes figures, la pirotècnia i la indumentària d’alguns personatges.

Vicent J. Escartí ressegueix la presència de la figura de la sibilla, és a dir, de la dona profetessa, en textos historiogràfics i literaris catalans medievals. En primer lloc, presenta algunes referències a les sibilles que es troben en textos d’històries universals en català (*Llibre dels reis*, *Flos mundi*, *Crònica universal de 1427*), les quals són deutores de l’*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, de Beda el Venerable i de les primeres fonts cristianes que identifiquen diverses sibilles (Agustí d’Hipona i Isidor de Sevilla). En segon lloc, traça

un recorregut cronològic a través de les referències sibillines detectades en obres literàries, didàctiques i teològiques (d'Arnau de Vilanova a Joan Roís de Corella, passant per alguns textos relacionats amb la representació del *Cant de la Sibil·la*, per *Lo somni* de Bernat Metge, el *Memorial del peccador remut* de Felip de Malla, l'*Espill* de Jaume Roig, el *Tirant lo Blanc* i les *Trobes en llaors de la verge Maria*), i observa els atributs que va adoptant la figura de la sibil·la en contextos diferents. Finalment, es fixa en l'ús de l'antropònim Sibil·la en els territoris de parla catalana i considera que la popularitat cada vegada més gran d'aquest nom es podria relacionar amb la popularització de la figura de la sibil·la. Tot plegat, pretén posar de manifest que en els territoris catalans, paral·lelament a la popularització del *Cant de la Sibil·la*, es desenvolupen alhora un interès erudit —que arrela en la historiografia i la literatura— i una certa atracció popular per la figura de la sibil·la.

Maricarmen Gómez Muntané, gran especialista en música medieval de l'àmbit hispànic i autora de diversos treballs sobre el *Cant de la Sibil·la*, contextualitza i edita la partitura de la consuetada de la Sibil·la conservada a l'anomenat *Cançoner de Gandia* (ms. M1967 i M1966 de la Biblioteca de Catalunya), un llibre de cor que aplega obres sacres en llatí, alguns villancets i dues versions en català de la tornada del *Cant de la Sibil·la*. L'autora presenta, en primer lloc, l'ambient musical de la cort dels ducs de Calàbria entre 1526 i 1550, que comptava amb una capella de cantors i ministrers. A partir de l'examen de les peces i els autors del *Cançoner de Gandia*, observa que la confecció d'aquest còdex es podria relacionar amb la capella del duc de Calàbria en què treballava Bartomeu Càrceres, més tard vinculat a la Col·legiata de Gandia. A continuació, se centra en el fascicle (M1967, f. 151–160v) que conté un *Liber generationis Ihesu Christi*, un *Gloria Patri* i les dues versions d'*Al jorn del Judici* (una de Càrceres i l'altra d'un tal Alonso, per a la identificació del qual l'autora presenta diverses possibilitats); contextualitza aquestes peces des d'un punt de vista musical i litúrgic i apunta diverses hipòtesis sobre els espais on es podien interpretar (la cort del duc de Calàbria, la catedral de València o el monestir de Sant Miquel dels Reis). Finalment, en apèndix, ofereix una edició musical d'aquestes

peces (p. 100–108), acompanyada d'una reproducció fotogràfica del fascicle (p. 111–115). En aquest treball, de fet, l'autora desenvolupa una hipòtesi ja formulada en alguns estudis anteriors.

A l'article «Configuració i recepció de la representació sibillina en el context hispànic anterior a Trento», l'historiador de l'art Francesc Granell centra l'atenció en les representacions visuals de la Sibil·la: presenta els diversos personatges sibillins de la tradició grecoromana i cristiana i els significats profètics que se'ls atribuïen, i mostra com dos d'aquests personatges, la sibil·la Tiburtina i l'Eritrea, es troben representats en l'art hispànic. Pel que fa a la sibil·la Eritrea —la que anuncia la vinguda de Crist i el Judici Final—, es fixa també en la posada en escena de la cerimònia que es representava la nit de Nadal en diverses catedrals i, després de resumir les aportacions fetes per diversos estudiosos, descriu alguns dels elements del decorat de la Seu de València d'acord amb les despeses documentades als llibres d'obra de finals del segle XV i la primera meitat del XVI, que transcriu en apèndix (p. 136–137). A partir de la comparació de fonts tant iconogràfiques com textuals de l'àmbit hispànic, Granell observa que és habitual que es barreassin la identitat i els atributs de les diverses sibilles, la qual cosa va interferir en la comprensió del paper d'aquests personatges en el marc cristià i, per tant, també del sentit últim del *Cant de la Sibil·la* que es feia durant la nit de Nadal.

Els músics Carles Magraner i Joan Carles Gomis signen conjuntament l'article «La Sibil·la de la Seu de València. Fonts i testimonis documentals». D'una banda, fan un breu repàs de la tradició del *Iudicii signum* i del *Cant de la Sibil·la* en català i presenten els principals testimonis llatins i catalans dels versos sibillins documentats a la catedral de València: ms. 78 de l'Arxiu de la Catedral de València, un còdex del segle XII que conté el *Sermo de symbolo*; ms. 81 de l'Arxiu de la Catedral de València, un breviari del segle XV que conté els versos del *Iudicii signum*; les *Hores de la Setmana Sancta*, imprès a València el 1533, que conté una versió catalana del *Cant de la Sibil·la* segurament del segle XV; el fascicle del *Cançoner de Gandia* ja estudiat en aquest volum per Gómez Muntané —els autors, però, només fan referència a estudis i edicions anteriors. D'altra banda,

recullen algunes referències historiogràfiques que remetent a testimonis del *Cant de la Sibilla* a la Seu de València, entre les quals destaquen la del pare Villanueva (1803), la del baró d'Alcahalí (1903), la de José Sanchis y Sivera (1909), la de Marià Aguiló (1923), la de Sanchis Guarnier (1956) o l'aportació musicològica d'Higini Anglès (1935). Tal com observen els autors, es tracta de fonts que han de tenir en compte els musicòlegs que pretenen recuperar les melodies del *Cant*, com la proposta presentada l'any 2012 per la Capella de Ministrers i el Cor de la Generalitat de València.

Per últim, l'historiador del teatre Francesc J. Massip repassa la presència de les diverses sibil·les en la litúrgia medieval i en textos i representacions d'àmbit valencià: «Els oracles sibil·lins a València. Text i cerimònia». En primer lloc, situa el paper de la sibil·la Eritrea en l'*Ordo prophetarum* i en algunes representacions medievals que en deriven i que es documenten en territoris catalans: la de la catedral de Mallorca (documentada en consuetes dels segles XIV–XVI), la de la catedral de València (documentada a les *Hores de la Setmana Sancta*) i una composició en llatí de Baltasar Sorio representada el 1513 al convent dominicà de Sant Mateu del Maestrat. Pel que fa al *Cant de la Sibilla*, observa que els primers testimonis catalans semblen vinculats a l'ofici de difunts i que, d'entre les versions tardomedievals i modernes representades la vigília de Nadal, la versió de la Seu de València és força sintètica quant a la descripció dels senyals del Judici. En segon lloc, se centra en el paper de la sibil·la Tiburtina en la llegenda de l'Ara Coeli (amb l'anunci de la vinguda del Messies davant l'emperador Octavi August), que també va derivar en una representació dramàtica per a la nit de Nadal, documentada a la catedral de Barcelona (1418) i a la de València (*Llibres d'obra*, 1440), en què s'escenificava el davallament celestial de la Mare de Déu amb l'infant. Massip estudia i contextualitza dos testimonis dramàtics catalans d'aquesta llegenda que s'han conservat: *Representació de la Sibilla ab l'emperador* (primera meitat del segle XV) i *Lo fet de la sibil·la e de l'emperador Sèsar en las matines de Nadal* (Sant Bartomeu del Grau, finals del segle XV). L'autor posa de manifest com, amb el temps, el relat primigeni va evolucionant i es va popularitzant, i comporta una fusió dels personatges i

un desplaçament dels temes i dels objectius de les representacions en el marc de la litúrgia.

En conjunt, aquest llibre ofereix un enfocament interdisciplinari que permet tant als lectors especialitzats com a un públic més general fer-se una idea panoràmica del paper de la Sibilla i de la representació del *Cant* en les cerimònies nadal·lenques medievals que se celebraven a la Seu de València als segles XIV–XVI. Aquest enfocament —que també es troba en altres volums de caràcter més general dedicats a la Sibilla (com els que ha coordinat Gómez Muntané a l'editorial Alpuerto: *La Sibilla. Sonido. Imagen. Liturgia. Escena*, 2015; *El Juicio Final. Sonido. Imagen. Liturgia. Escena*, 2017)— presenta, però, alguns inconvenients que s'haurien pogut evitar. Per exemple, hauria estat preferible agrupar els treballs per temes d'estudi i per grau d'especialització (d'un enfocament més general a treballs sobre aspectes més concrets) en lloc d'oferir una ordenació alfabètica per nom d'autor. D'altra banda, hi ha certs encavalcaments entre les diverses aportacions, i algunes informacions de caràcter més general que s'haurien pogut sintetitzar en un treball introductor i es troben esparses i més o menys repetides en diversos treballs, com ara explicacions sobre l'origen del *Iudicii signum* com a part de l'*Ordo prophetarum*, la identificació dels diversos personatges sibil·lins en el context medieval, la presentació del *Cant de la Sibilla* com a part de la cerimònia de la nit de Nadal, la citació de fonts que donen testimoni d'aquesta representació paralitúrgica, de la seva popularitat i de la seva prohibició després del concili de Trento —especialment les descripcions de Joaquín Lorenzo Villanueva (*Viage literario por las iglesias de España*, 1803) i de Sanchis y Sivera (*La catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, 1909). No obstant això, cal celebrar el resultat d'aquesta iniciativa, que agrupa i sintetitza en un volum de petit format, accessible i molt complet les principals aportacions fetes durant les últimes dècades i des de perspectives diverses a l'estudi de la Sibilla i als testimonis del *Cant* i de la seva representació a la catedral de València.

Anna Fernàndez-Clot
Universitat de Barcelona

✿ • *La traducción en Europa durante la Edad Media*, coord. Elisa Borsari, San Millán de la Cogolla, CiLengua, 2018, 326 p.

La traducció és un element fonamental en la configuració de les diverses llengües europees que comencen la tradició escrita a l'època medieval. Tanmateix, la reflexió acadèmica sobre el fet de la transferència lingüística és relativament nova, en l'àmbit espanyol no és fins mitjan segle xx que s'inicien les teories traductològiques. Elisa Borsari coordina el primer volum d'una sèrie de monografies —emmarcades en el projecte Digital Humanities Middle Ages & Renaissance de la Universidad de Alcalá— que té com a objectiu presentar la història de la traducció a l'edat mitjana.

Així doncs, aquest volum ens ofereix un pròleg introductor de la coordinadora, deu estudis i un rigorós repertori de les obres, autors, traductors, comentaristes i glossadors citats als articles sobre el panorama traductològic de l'edat mitjana des d'una perspectiva cronològica que va de les primeres traduccions franceses fins a la conca del Mediterrani, passant pel món anglosaxó, l'alemany i el nòrdic. Després de presentar el fenomen de la traducció com a fet necessàriament relacionat amb la història de la literatura per analitzar-ne i entendre'n totes les dimensions, Borsari justifica al pròleg la disposició cronològica dels articles i l'abast lingüístic del contingut.

El primer capítol, «Las glosas latino-griegas como fruto de la actividad traductora y fuente del romance (*SACCARE* > esp. y port. *sacar*)», de Jairo Javier García Sánchez, tracta el contacte entre les llengües llatina i grega i el llatí medieval i les llengües romàniques, i se centra en l'estudi de les *Glossae latino-graecae* del *codex Parisinus lat. 7651*, del segle ix com a exercici elemental de traducció i en l'etimologia del verb *sacar*, fruit d'un procés de traducció. García Sánchez constata la rellevància de la translació del grec en les primeres creacions literàries romanes i l'augment d'aquesta activitat amb l'oficialitat de la religió cristiana a l'Imperi romà; empra el terme *translació* (recreacions que es caracteritzen per la preservació del sentit textual) i conclou que la transcendència romànica de les glosses llatino-gregues ofereix la potencialitat de tractar-les

amb una dimensió trilingüe que incideix en el fet de la traducció, la transferència de costums i la difusió de cultura. «La langue d'oïl (et la langue d'oc) au miroir des traductions: une mise en perspective de la traduction francophone au moyen age», de Claudio Galderisi i Vladimir Agrigoroaei, presenta el panorama lingüístic medieval del territori francès, i la translació i la traducció com a eines de creació del corpus lingüístic de la llengua francesa. Comptabilitza cronològicament el nombre de traduccions, les classifica per temes i situa al segle xv la primera edat d'or de la traducció. Distingeix entre les diverses tècniques de traducció (paràfrasi, literal, calc o adaptació) que podem trobar, fins i tot en un mateix text, i com s'estableixen els models de prosa i narració. Galderisi i Agrigoroaei dediquen un apartat a la prosa erudita, que qualifiquen de llengua de traducció, perquè es construeix a mesura que creix la tecnificació del fet de traduir, i remarquen la transcendència de la creació d'una prosa global que recull el projecte polític, intel·lectual i estètic que representarà la llengua francesa. També estudien la relació biunívoca entre la llengua erudita i la llengua popular, el paper del llatí com a llengua transmissora dels textos grecs i la substitució de la llengua llatina per la francesa com a llengua franca entre els diversos dominis lingüístics (la traducció fora de França i la traducció horitzontal). Fernando Galván, al tercer capítol, «Panorama de la traducción al inglés medieval», parla de la importància de la traducció com a element transmissor de tot tipus de coneixement. Analitza el tipus de traducció en els dos períodes de la història de la llengua anglesa (*Old English / Anglo-Saxon*) passant d'una traducció intralingüística, entre els diversos dialectes germànics posteriors a les invasions de les tribus germàniques, a la transposició d'un sistema lingüístic a un altre, no exempta de recreació i adaptació a la realitat de la Gran Bretanya. També posa en relleu la contribució de la traducció a la cohesió nacional i política de l'èpica anglosaxona i relaciona l'empresa traductora de la monarquia amb la configuració del model de prosa, la importància de les llengües originàries de les traduccions en l'elaboració d'aquest model i la construcció de la llengua nacional amb el predomini de la variant londinenca. A «Panorama de la traducción al alemán medieval», María I. Tere-

sa Zurdo parla de la relació entre la traducció i la tradició escrita de la llengua alemanya. A causa de la diversitat dialectal de l'alemany, no és fins ben entrat el segle xv que apareix una consciència lingüística supraregional i un model de llengua escrita determinada en bona part per la traducció. La transferència lingüística que contribueix a una modalitat unitària està relacionada amb els centres de producció textual, que Zurdo descriu i situa cronològicament, les llengües originàries de traducció, les temàtiques, la recepció de la lectura, el finançament de les traduccions i l'evolució del concepte de literatura com a manifestació cultural vinculada a una comunitat lingüística.

El cinquè capítol, «Panorama de la traducció a las lenguas escandinavas medievales» d'Enrique Bernárdez, vincula l'inici de la tradició escrita de les llengües finesa, sueca i danesa amb la Reforma protestant i descriu les trajectòries particulars de cadascuna, tenint en compte l'origen comú del noruec i l'islandès, que durant bona part de l'edat mitjana van compartir varietat lingüística i van mantenir forts lligams culturals, familiars i polítics. D'aquesta manera, situa les traduccions (llatines però també angleses, alemanyes i franceses) en una etapa anterior a la manifestació escrita de les llengües autòctones, al segle xii. Esmenta les primeres traduccions (textos religiosos i enciclopèdics), el paper fonamental de la literatura hagiogràfica per a la construcció de la prosa i la composició de les sagues, i la matèria de Bretanya com a element introductor de noves característiques en la narració escandinava.

Julio-César Santoyo tracta la problemàtica del desconeixement de la història de la traducció medieval a la península Ibèrica a «La *materia oscura* de la traducció medieval en la Península Ibèrica». Distingeix entre tres tipus d'ignorància que dificulta abordar aquesta qüestió de manera rigorosa: no saber el que s'hauria de saber, saber malament allò que se sap i saber el que no s'hauria de saber. Data un primer episodi de traducció medieval a la Península a la segona meitat del segle v (clergues de la diòcesi de Braga), seguit de l'absència de dades sobre aquesta activitat fins al 711, amb la invasió musulmana i, altra vegada, el posterior desconeixement fins al segle xiii. Constatada l'error en què ha caigut l'àmbit acadèmic en donar per vàlida la hipòtesi de l'escola de traduc-

ció de Toledo (un dels exemples de la ignorància de la història de la traducció medieval peninsular) que afecta la traductologia i recorda que bona part de la literatura medieval espanyola és obra traduïda. Al setè capítol, «La traducción en Castilla», Carlos Alvar i Elisa Borsari diferencien la glossa, el comentari i la traducció i conclouen que no és fins al segle xiv que trobem traduccions autònomes. També analitzen els diversos sistemes de traducció i els perfils dels traductors relacionats amb els promotors i els destinataris de les obres traduïdes i posen en relleu la incidència de les temàtiques en la proliferació de traduccions i el coneixement i formació dels traductors en el resultat final. És interessant l'estudi comparatiu que fan dels centres de difusió de les novetats bibliogràfiques del moment per traçar la línia dels contactes culturals entre les diferents comunitats lingüístiques i el registre de dates, traductors i obres que presenten per fer evident el desenvolupament de les traduccions al llarg del segle xv i la transformació de la recepció i la propietat de les obres traduïdes. Acaben amb una aproximació cronològica als tipus de traduccions i les llengües originàries que evidencia el desconeixement de la resta de llengües romàniques per part dels castellans. Gemma Avenoza, al vuitè capítol «Panorama de la traducción al portugués medieval», després de situar les tres varietats lingüístiques medievals dels territoris occidentals de la península Ibèrica (galaicoportuguès, gallec i portuguès) i de recordar que el gallec i el lleonès deixen de ser llengües de cort amb l'arribada d'Alfons x, situa l'inici de la llengua portuguesa a la cort de Lisboa al segle xii i se centra en el fet que l'estudi de les traduccions s'ha presentat separant el gallec i portuguès tot i haver estat dominis lingüístics enllaçats històricament i estretament vinculats al lleonès i castellà. Registra les primeres traduccions, d'àmbit monàstic (només conservades en portuguès), i conclou que tant el gallec com el portuguès es comportaren en aquest aspecte com la resta de llengües romàniques.

Els estudis de la traducció en territori europeu durant l'edat mitjana arriben a la conca mediterrània amb el capítol de Tomàs Martínez Romero, «Panorama de la traducción medieval en la Corona de Aragón», que comença amb les traduccions catalanes pràcticament contemporànies a les

primeres produccions originals en aquesta llengua i les classifica en àmbits de producció (lleis, història i religió). Evidentment parla de la figura de Llull (també esmentada en capítols anteriors) i de les traduccions dels principals tractats de cirurgia durant el segle XIII. Situa l'àmbit de producció a l'entorn dels diversos regnats que van fer de la traducció una pràctica habitual, sobretot el de Pere el Cerimoniós, en què el català va esdevenir llengua intermediària per a moltes de les traduccions castellanques i aragoneses. Destaca la rellevància de la Cancelleria reial i el paper de les traduccions en les obres de creació com el *Tirant lo Blanc*. El darrer estudi, «I volgarizzamenti italiani» de Giulio Vaccaro, tracta el fet de la transferència lingüística com una autèntica revolució que va representar l'inici de la llengua i la literatura vulgars. Diferencia la «vulgarització» de la traducció i situa la primera activitat de traducció al 1200. Com els capítols anteriors, registra els textos traduïts o adaptats i se centra en la tècnica de traducció que configura el model escrit de la nova llengua (construccions sintàctiques, calcs de fórmules llatines, etc.) de la mà de Dante i de la cultura traductològica florentina que basteix una *koinè* literària de base meridional.

Com s'ha esmentat a la presentació del volum, aquest es clou amb un repertori, «De autores, traductores y textos medievales», que inclou totes les obres, autors, comentaristes o comentaris, glossadors, i traduccions o traductors citats als estudis de la monografia, elaborat per Elisa Borsari i Guillermo Alvar Nuño. Una bona manera de tancar una aproximació exhaustiva a un camp amb molta matèria per estudiar.

Gemma Clarissó

✎ Guillem ROCA, *Pobresa i hospitals a la Lleida baixmedieval*, Lleida, Pagès editors (Col·lecció Estudis), 2020, 235 p.

Lleida va rebre fluxos de població de tot el Regne d'Aragó a partir de la conquesta del XII, atrets per les noves possibilitats que oferia la ciutat. Aquesta nova situació va causar grans aglomeracions a la ciutat i, d'aquí, nous problemes: d'abastiment, de salubritat i de pobresa. Els hospitals baixmedievals són una resposta al problema de la pobresa, atès que ofereixen hostatge i residència a qui hauria de malviure al carrer. El llibre de Guillem Roca, basat en la seva tesi doctoral, defineix les característiques de la pobresa i estudia com es va controlar a través dels hospitals a Lleida entre els segles XII i XV.

La primera part del llibre tracta de la transformació de la pobresa al llarg de la baixa edat mitjana als territoris catalans: si bé a l'inici del segle XI la pobresa és de caràcter rural i assistida pel suport veïnal, al segle XIV es desplaça a ciutat i esdevé un problema estructural. Es tracta d'una pobresa desconeguda i col·lectiva que fa por a la societat urbana i que requereix mitjans de control social. En la mentalitat de l'edat mitjana, la pobresa no és només pecuniària: és una condició penosa, que suposa una humiliació i una duració en el temps. El pobre, en tant que pobre, no pot (o no vol) fer les activitats que li serien pròpies del seu grup social. En aquest sentit, malgrat que la pobresa sovint era percebuda com un problema de criminalitat i de cobdícia de qui pot treballar però prefereix mendicar, també eren considerats pobres els cecs, tolits, orfes o vídues, que eren vistos com a objecte de caritat cristiana. Aquesta dicotomia va ser una font de debat i va culminar amb l'aprovació de lleis que permetien foragitar els falsos pobres: aquells que elegien pidolar en lloc de treballar.

A l'hora d'encarar la pobresa a Lleida, Guillem Roca proposa una divisió per a l'estudi entre la pobresa temporal, superable amb esforç i caritat, i la pobresa endèmica, la qual és inherent a la persona o classe social. Els episodis de pesta, que van inflar els preus, va causar un augment de pobres temporals: concretament, de famílies que malviuen. Això va obligar la paeria a disminuir o suprimir taxes en diversos episodis. Tanmateix,

la pobresa no només es limitava a les famílies més humils, atès que també podia arribar als rics. Malgrat que la seva pobresa no fos tan extrema, es considerava més greu. N'és un exemple notable la família del comte Jaume II d'Urgell, el qual va ser empresonat i desposseït de possessions, fet que va obligar la seva família a haver de dependre de la caritat reial. Un altre cas de misèria temporal era la dels estudiants pobres. Amb la creació de l'Estudi General el segle XIV, no eren pocs els estudiants que depenien de la caritat de la Pia Almoina o dels hospitals, així com de beques o feines de professors particulars, per poder costejar la matrícula, els drets dels exàmens o les còpies de textos. L'altre tipus de pobresa, la permanent, incloïa vídues, dones per maridar, malalts crònics que no podien treballar o orfes. Tota aquesta població era especialment vulnerable i depenia de la caritat per viure. Si no en disposava, havien de viure miserablement o, en el cas de les dones, acabaven sovint empeses de forma violenta en xarxes de prostitució.

Seguidament, el llibre aborda com es va controlar, des de les esferes públiques, aquest tipus de personatges, al marge de la societat o amb risc de caure-hi. S'adverteix que aquesta problemàtica entrava dins del domini de la salut pública, que a aquella època incloïa la salut moral i religiosa. En aquest sentit, no només es perseguia el control de la criminalitat amb mesures caritatives, sinó que també es combatia la immoralitat. A la ciutat de Lleida, el gruix de les lleis de control és del segle XV, fruit de la necessitat d'aturar baralles i blasfèmies. Un dels punts de conflictivitat principal era el bordell. Malgrat que la legislació no perseguia la prostitució en si mateixa, sí que volia relegar-la a dins del bordell. En aquest sentit, s'aproven lleis que prohibeixen l'alcaoteria o acollir prostitutes.

Un cop emmarcada la pobresa, el següent capítol del llibre introdueix els hospitals de Lleida com a institució. A l'època baixmedieval, els hospitals eren essencialment allotjaments destinats a la caritat cristiana, encara amb poca relació amb la medicina i poc desenvolupats per la manca de pes de les ciutats. Els principals usuaris eren els malalts, tollits i pobres en general; tanmateix, no només eren presents a les ciutats i amb aquests usos: a partir del segle XI n'apareixen al voltant

dels camins que condueixen a Sant Jaume de Compostella amb l'objectiu d'acollir pelegrins. La situació de Lleida la feia un lloc de pas ideal pels romeus, i per això tampoc no és estrany de trobar-ne documentats als hospitals.

Guillem Roca divideix en tres fases el model de la xarxa hospitalària lleidatana baixmedieval: fundació, als segles XII i XIII; adaptació, al XIII i XIV; i renovació, al XV. En la primera d'aquestes tres fases, el creixement econòmic que va experimentar Lleida a partir de la conquesta aragonesa atrau repobladors de tota la Corona, així com pelegrins a Sant Jaume de Compostella, i això fa aparèixer públicament la pobresa. Com a conseqüència, el patriciat urbà té la necessitat de gestionar els hospitals sota el paraigua municipal, fet que impulsa la creació d'una desena d'establiments.

La segona fase, d'adaptació, s'emmarca en un moment d'esplendor econòmica: Pere I havia concedit el privilegi de concessió de paeria i s'havia fundat l'Estudi General. No obstant això, ja es comença a viure un cert esllanguiment econòmic, afavorit per la despoblació causada per les pestes. Les epidèmies posen de manifest que cal millorar la salubritat dels hospitals, que es desplacen a prop de fonts d'aigua i milloren la ventilació. Malgrat això, les circumstàncies adverses hi fan augmentar la criminalitat i les autoritats no poden garantir la protecció a fora muralla. La reacció davant d'aquesta conjuntura són una sèrie de reglamentacions que limiten la prostitució, l'alcaoteria i el joc, però la xarxa hospitalària es manté immòbil fins al darrer quart del segle XIV, quan es funden dos nous hospitals a la perifèria, cosa que denota una voluntat d'allunyar la pobresa del centre de la vida ciutadana.

La darrera fase, de renovació, engloba des de l'inici del segle XV fins a la creació de l'Hospital General de Santa Maria, el 1457. Després de dos segles sense pràcticament canvis en la situació dels hospitals lleidatans, el dèficit estructural que acumulaven els onze que hi havia va fer que molts hospitalers es neguessin a acollir pobres, que vagabundejaven per la ciutat. Aquest problema va ser la base del projecte d'unificació dels hospitals, ja fossin parroquials, laics o d'ordes religiosos, per tal que amb la unió de les rendes de totes les institucions es pogués oferir servei a tothom qui

ho necessitès. La culminació d'aquest projecte, doncs, va ser la creació de l'hospital general. Cal tenir present, també, que al llarg d'aquest segle es van medicalitzar les hostatgeries de la ciutat. Després que es prengué consciència de la necessitat de mantenir un control de la higiene als centres, al llarg del xv les autoritats municipals requereixen als metges que visitin els leprosos i malalts.

El següent capítol aborda el procés de creació de l'Hospital General de Santa Maria, que va començar amb una auditoria de les rendes i propietats de cada hospital. Els resultats de l'examen van concloure que s'havien vist molt disminuïdes des que es van crear, i diversos notaris van qüestionar que unint totes les rendes es pogués mantenir un nou hospital. Malgrat aquestes reticències, el 1446 es va rebre l'autorització papal per construir-lo, i onze anys més tard s'estrenava amb una capacitat d'una cinquantena de llits. La funció d'aquest nou centre, a més de la d'acollir i controlar els pobres, va ser la de detectar quin d'aquests eren falsos pobres, és a dir, aprofitats de la caritat.

A continuació, es documenten diversos usuaris dels hospitals des que se'n té constància. Al marge de la curiositat que hom pugui sentir per llurs vides, també permet fer-se una idea dels tipus de persones que els freqüentaven i els conflictes que solien provocar. Sovint s'enxampaven lladres fugitius quan s'aturaven en un hospital, on era habitual que hi robessin. De fet, als hospitals també eren freqüents baralles, violacions i homicidis. Guillem Roca també documenta el cas de diversos impostors, com un jove que es feia passar per mut, o un castellà que era cristià o musulmà segons li convenia. Finalment, també s'hi testimonien diversos pelegrins, que s'aturaven a Lleida de camí a Sant Jaume.

Reprenent aquest fil, tanca l'obra un inventari de la xarxa hospitalària de la rodalia de Lleida, especialment al voltant dels camins que duïen a la ciutat, com ara el de Fraga, el de Tortosa o el de Barcelona. Aquesta informació, a més de constatar que Lleida era un indret d'aturada, també mostra que es disposava d'un teixit d'hospitals que oferien assistència i seguretat als encontorns dels camins. Aquest registre d'hospitals de pas, tanmateix, posa de manifest, segons l'autor, la necessitat que s'ampliï el coneixement de la geografia de camins. Noves recerques en aquest

àmbit permetran documentar millor el teixit hospitalari del territori, i també el conjunt d'infraestructures necessàries per als viatgers, com ara ponts, barcasses per travessar rius, mercats, i centres mèdics o veterinaris.

L'obra de Guillem Roca, a més d'emmarcar els tipus de pobresa i misèria de l'època, ressegueix l'evolució dels hospitals lleidatans des de la conquesta de la ciutat fins a la creació de l'Hospital General de Santa Maria, al xv. Aquest panorama permet entendre l'evolució del concepte d'hospital: inicialment una hostatgeria de pobres i tolits, aviat els episodis de pesta van fer-hi necessària la presència de metges, que atenien malalts i leprosos per evitar noves epidèmies. La medicalització dels hospitals s'ha mantingut fins a la modernitat i s'ha desplaçat el sentit originari del terme. Malgrat això, els hospitals baixmedievals no només feien una funció assistencial i caritativa: també eren una eina de control i recompte dels pobres.

Glòria Ribugent
Universitat de Barcelona

✚ *El sistema financiero de la Edad Media: instrumentos y métodos*, coord. Pere Ortí Gost i Pere Verdés Pijoan, València, Publicacions de la Universitat de València, 2020, 510 p.

A la introducció del present llibre, Pere Ortí i Pere Verdés destaquen que, encara que els estudis de les darreres dècades han pogut demostrar com el crèdit impregnava el conjunt de la societat occidental baixmedieval, no han arribat a concretar alguns dels seus aspectes fonamentals, com va ser la construcció d'aquest sistema, les seves característiques precises o l'abast del seu entramat.

L'obra que coordinen, i que té el seu origen en un col·loqui celebrat a Cardona l'any 2013 i organitzat pels projectes d'investigació «Mercado financiero y pequeñas ciudades en la Cataluña nororiental de los siglos XIV y XV» i «Financieros al Servicio del poder en la Corona de Aragón (s. XIV-XV): métodos, agentes y redes», busca contribuir a aquestes qüestions amb setze articles que tracten les característiques i difusió dels diferents instruments del crèdit, els registres comptables de les relacions creditícies i els seus agents financers, tant en l'àmbit català com europeu.

El llibre es divideix en tres apartats. El primer conté un conjunt de quatre treballs dedicats o bé a l'estudi d'un determinat instrument de crèdit o a les institucions relacionades amb aquestes transaccions. El primer article, «Crédit et rentes en grain dans les campagnes normandes (XIIIe-XIVe siècles): À propos d'une enquête en cours», de Mathieu Arnoux, es centra en les rendes frumentàries a la zona de la Normandia. L'estudi de cas de l'abadia de Savigny, a la parròquia de Thaon, demostra que les institucions religioses invertien en la comunitat rural local; a partir de la segona meitat del segle XIII, ho feien amb l'adquisició de rendes de cereals que es constituïen com a instrument de crèdit i resultaven en inversions beneficioses pels monjos. L'ús del cereal com a moneda alternativa indica que el mercat local comptava amb un nivell d'abundància i regularitat en les provisions que permetria als actors invertir o augmentar les seves propietats. L'instrument de les rendes en cereals es va mantenir durant el segle XIV, ja que podia esquivar la inestabilitat monetària de l'època al no dependre de les polítiques del monarca.

A continuació Jaco Zuijderduijn, a «Foreign investment in public debt in the Northern Low Countries, fifteenth to sixteenth centuries», tracta el mercat de les rendes a les ciutats del nord dels Països Baixos durant els segles XV i XVI. Observa, especialment a través de l'estudi de les ciutats de Leiden, Groningen i Nijmegen, que un considerable nombre de creditors d'aquesta regió eren forasters animats pels governants a invertir en el deute públic de les ciutats, cosa que facilitava que el capital es distribuís entre inversors que buscaven oportunitats en ciutats necessitades de fons; d'aquesta manera, l'article qüestiona la tesi que la finança pública era un assumpte estrictament local. Tanmateix, explica que el fet d'ajuntar l'oferta i la demanda va provocar que les taxes d'interès fossin, especialment al sud i al centre d'Holanda, molt similars tant a les grans i petites ciutats com a les viles.

David Carvajal de la Vega, a «Finanzas i fiadores en el sistema financiero castellano a fines del Medievo: instituciones generadoras de confianza», estudia la figura jurídica de la fiança i el fiador, poc considerada per la historiografia però amb una evident vigència al segle XV, coincidint amb la consolidació del sistema financer castellà. A partir dels registres notariais de l'entorn valisoletà, on la fiança apareix a nombrosos documents vinculats a les operacions del crèdit, es conclou que va ser un important mecanisme destinat a dotar les transaccions de seguretat i confiança. En la majoria de casos, el fiador es tractava d'una persona que, motivada per vinculacions familiars, laborals o socials, i emparada per una condició socioeconòmica sovint elevada, assumia el risc d'enfrontar-se a execucions de deutes; aquests processos eren suficientment comuns per demostrar que la presència del fiador a la documentació era molt més que un simple formalisme.

«Credit agreements and litigation over debt in English manorial courts», de Phillipp R. Schofield, parla del paper dels agents externs en els litigis per deutes relacionats amb el crèdit durant els segles XIII i XIV. L'article descriu les característiques dels processos i com podien intervenir terceres parts, identificades com a advocats i en ocasions camperols o professionals, que arribaven a tenir una gran influència en el procés, especialment en una època en què les corts senyorials

es trobaven en un moment d'evolució. Els senyors estaven preparats per respondre a aquesta influència externa i, per tant, s'observa com les corts s'acomoden a les necessitats dels litigants, especialment dels rics.

Amb el següent treball comença un apartat de sis articles dedicat al desenvolupament del sistema financer en general en què es destaca el paper del crèdit en aquesta evolució. La hisenda municipal és l'objectiu de l'estudi de Mario Lafuente Gomez a «La hacienda municipal de Zaragoza en la segunda mitad del siglo XIV: operaciones y relaciones crediticias». El text analitza la seva estructura a partir de tres quaderns d'albarans de la majordomia trobats als fons notariais de Saragossa, que permeten estudiar els moviments econòmics ordinaris i extraordinaris del municipi; són aquests últims els que representen una mobilització de major capital, especialment a l'entorn de les dècades de 1350 i 1360, en el marc de les guerres empreses per la monarquia aragonesa. A Saragossa, l'increment de la pressió fiscal exercida sobre els municipis va ser eventualment assumida través de la venda de censals i/o violaris, cosa que al seu torn va obligar, per tal de fer front al subseqüent endeutament, a exercir una fiscalitat indirecta sobre la població a partir de la recaptació d'un impost sobre el consum, la *sis*. Es demostra així la correlació entre els processos d'endeutament censal i la consolidació dels impostos indirectes.

L'estudi de la hisenda també ocupa un paper destacat en el següent article, «Los libros del racional de Manresa (1408-1412). La clave de un sistema financiero municipal», de Pere Verdés Pijuan, que es centra en la figura de l'interventor, o racional, de Manresa. Documentat a la ciutat a partir de mitjans del segle XIV, el racional autoritzava les ordres de pagament, revisava periòdicament els comptes i controlava diverses operacions dins el complex entramat d'administracions municipals que componia la tresoreria, o clavaria, de la ciutat. El racional disposava de registres propis: els anomenats llibres diaris, o manuals, i els llibres majors. En les operacions consignades als dos llibres, l'autor veu una comptabilitat que defineix com «de partida doble imperfecta» (184), de naturalesa semblant a la dels mercaders coetanis, encara que aplicada a l'àmbit públic: amb un

registre de compensació de deute positiu i negatiu en els comptes oberts a cada individu relacionat amb l'administració de la comunitat.

«Los cambistas Dusai-Gualbes como gestores de la dècima de 1371: estudio del *modus operandi* y de la red clientelar en la Corona de Aragón», de Jordi Morelló Baget i Esther Tello Hernández, es centra en l'activitat creditícia de dos grans banquers del segle XIV, Eimeric Dusai i Jaume de Gualbes, que van actuar al servei de Pere el Cerimoniós durant un context en què les finances reials havien arribat a ser insuficients per fer front a la política del monarca i als deutes contrets per causes bèl·liques. El 1371, Pere el Cerimoniós, en compensació per un préstec atorgat pels dos banquers, els va nomenar gestors i comissaris de la dècima eclesiàstica que li havia estat concedida pel Papa per tal de fer front a les revoltes de l'illa de Sardenya. Gualbes i Dusai es van convertir en els principals actors d'un entramat de recaptació relativament complex; els diners es va destinar a sufragar, en la seva major part, assumptes no relacionats amb Sardenya. Tot i això, l'article proposa que les retribucions que van rebre per la gestió de la dècima van ser suficients per compensar el préstec del monarca, sense indicacions que les operacions es tanquessin de forma problemàtica o en fals.

S'ha conservat poca documentació pertanyent a les taules de canvi que permetin conèixer amb precisió el seu funcionament, tal i com explica Albert Reixach Sala al següent article, «Tècniques bancàries a la Catalunya baixmedieval en el mirall de la documentació notarial». A partir de la documentació notarial de la ciutat de Girona, l'autor valora les fonts de què disposa per al seu estudi; una qüestió condicionada d'entrada per la validesa jurídica que atorgava una simple anotació als llibres de les pròpies taules, que no s'han conservat. Tot i això, les operacions més complexes, amb diversos actors o que s'allargaven en el temps, podien ser registrades davant notari; aquests documents serveixen per aproximar-se a les operacions que es realitzaven a les taules. També s'estudia la documentació *post-mortem* del canvista gironí Ramon Medir, que ofereix informació sobre diverses pràctiques referents a les taules de canvi.

«Paying with debts: the use of credit as means

of payment in the Late Middle Ages», d'Antoni Furió, estudia les transaccions que es pagaven amb préstecs en contra de tercers mitjançant l'anàlisi d'un complicat procés relacionat amb els deutes d'un negociant valencià anomenat Berenguer Enyec, que inclou un conjunt de ventes, transferències de deute, establiments emfitèutics, acords extrajudicials i promeses de pagaments. A partir d'aquesta documentació, Furió demostra com la venda de crèdit va contribuir al dinamisme del mercat de la terra en facilitar la compra de parcelles o bé forçant la seva venda a causa de deutes.

A «Crèdit i estratègies comercials a les corts jurisdiccionals d'abast local (segles XIV–XV)», Xavier Marcó i Lluís Sales reivindiquen el potencial dels llibres de les corts jurisdiccionals del batlle —una font relegada per la historiografia— per estudiar el crèdit i la morositat, mitjançant l'estudi de cas de les poblacions de Sant Feliu de Guíxols i de Caldes de Malavella. A partir dels seus llibres de batlle es poden resseguir els processos contra els morosos de la comunitat, que podien derivar en diverses accions contra el deutor, com la immobilització forçosa dels béns i, en casos més extrems, la seva venda en subhasta; un procediment poc representat a ambdues corts que evidència una tendència a no actuar de forma massa expeditiva per tal de no ocasionar tensions en una societat que havia de viure del crèdit. Les similituds en la forma de procedir permetien a les corts interactuar en casos que afectaven diverses jurisdiccions, una estabilitat institucional necessària per fer fluir el mercat.

L'últim apartat consta de sis articles dedicats als agents que participaven en les operacions de crèdit. S'inicia amb «El crédito judío en la economía de las pequeñas ciudades: el caso de la vila de Peralada, circa 1300», de Victor Farías Zurita, que té l'objectiu d'estudiar el collectiu jueu en aquesta vila a partir de la documentació notarial, especialment la seva dedicació preferent a l'activitat del préstec del crèdit amb interès. L'article descarta les explicacions tradicionals, com l'exclusió dels jueus d'altres activitats econòmiques o la prohibició de la usura imposada a cristians, i defensa que era fruit d'una decisió voluntària dels jueus, ja que comptaven amb certs avantatges: una educació adient per a aquesta activitat o el favor d'uns

poders locals desitjosos d'atraure creixement econòmic a llocs on la progressiva urbanització a petita escala estava generant demanda de capitals, com era el cas de Peralada.

«El papel del crédito en la vida del campesinado andaluz en la Baja Edad Media», de Mercedes Borrero Fernandez, es centra en el paper que va tenir el crèdit en la vida dels camperols durant l'etapa de desenvolupament econòmic del camp andalús al segle XV i fins a l'inici de les fractures del sistema a la primera meitat del segle XVI. Per explicar aquest procés, assenjala la importància fonamental del paper del crèdit, que tant va ser un motor d'expansió econòmica com un eventual factor de crisi, ja que les diferents formes d'obtenció del crèdit, com la venda anticipada de collites o treball i el crèdit no monetari, van generar un eventual endeutament crònic que va derivar en fenòmens especialment negatius pels camperols, com la hipoteca o pèrdua dels seus béns, en especial les terres familiars.

«Diversité et interactions des acteurs du crédit urbain: réseaux, outils, implications socio-politiques dans les Pays-Bas Méridionaux au XIVe siècle», de Claire Billen, estudia el crèdit en les viles dels Països Baixos meridionals, en un escenari on totes les capes de la població buscaven liquiditat i es produïa una col·laboració constant entre els actors del crèdit i del préstec. Els mercaders llombards van tenir un paper essencial i es van mostrar presents en tots els nivells comercials, beneficiats tant per la protecció de les autoritats com per una cultura del crèdit preexistent als territoris als quals van arribar. Les cases de canvi, controlades per les viles, van jugar un paper notable en el mercat del crèdit i van dotar el mercat d'una fluïdesa essencial per l'atractiu econòmic de les grans ciutats.

«El paper dels canvistes valencians en l'incipient negoci fiscal del segle XIV», de Vicent Baydal Sala, els canvistes que van actuar al regne de València fins a mitjan segle XIV, en un context en què l'augment de les necessitats de la Corona, lligades fonamentalment als conflictes bèl·lics, va oferir als canvistes importants oportunitats d'enriquiment, especialment a causa de l'aparició d'una fiscalitat local indirecta en l'àmbit municipal. Els canvistes valencians, alhora que exercien com a prestadors, es van convertir en gestors de

préstecs, tant pel monarca com pels municipis endeutats. Els canvistes també van participar en l'arrendament de les *cises* que començaren a establir-se durant aquesta època per fer front al deute.

«La prima sperimentazione di banca pubblica cittadina: I Monti di Pietà tra Medio Evo ed Età Moderna», de Maria Giuseppina Muzzarelli, versa sobre el funcionament i estructura dels Monts de Pietat italians, que tenien com objectiu crear una banca que proporcionés serveis financers a les ciutats al límit de la pobresa, una caritat traduïda en préstecs a baix interès que va ser sostinguda per l'autoritat ciutadana.

Finalment, «La Iglesia como institución acreedora: el proceso de constitución de la Caja de las Cotidianas Distribuciones de Cardona (1350-1450)», de Andrés Galera Pedrosa, aborda el protagonisme de l'església com a actora del crèdit censalista durant la segona meitat del segle XIV, a partir de l'exemple de mossèn Romeu de Fontanelles, un home que va exercir una intensa activitat de compravenda de censals morts a títol privat fins al punt d'incórrer en una controvèrsia amb els prohoms i cònsols de la vila, que consideraven aquesta activitat un lucre personal finançat amb les rendes de la seva església. Aquest exemple es situa en el rerefons de l'inici del crèdit caritatiu, destinat a les persones amb més necessitats entre la menestralia urbana o els estaments rurals.

Aquest volum recopila un conjunt d'articles d'investigadors especialitzats en l'estudi dels agents del crèdit cristians i jueus, particulars o vinculats a institucions religioses; prestataris d'àmbits rurals i urbans; institucions públiques i privades, tant dins el context català com l'europeu. Podem constatar-hi la idea, presentada a la introducció del llibre, que el crèdit impregnava el conjunt de la societat baixmedieval, així com observar/valorar les múltiples línies de recerca que suscita la matèria en la historiografia actual i per a les quals aquesta obra constitueix una interessant aportació.

Alba Pérez
Universitat de Girona

✎ Pedro Manuel de URREA, *Penitencia de amor y prosas alegóricas*, ed. María Isabel Toro Pascua, Alcalá de Henares, Instituto Universitario de Investigación Miguel de Cervantes (Colección Ficción Sentimental, 7), 2019, 253 p.

La profesora María Isabel Toro Pascua, de la Universidad de Salamanca, edita en un solo volumen independiente las cinco obras en prosa que Pedro Manuel Ximénez de Urrea (1485–1524) dio a la estampa en la segunda edición de su *Cancionero*, en 1516. Se recogen así, en este libro, cuatro prosas de tipo alegórico junto a la *Penitencia de amor*, un curioso híbrido literario que conjuga, por un lado, los rasgos característicos de la ficción sentimental, al modo de la tradición ovidiana del arte de amores, y un realismo y dramatismo de corte celestinesco, por otro. Precede a la obra una exhaustiva introducción, que nos aproxima a la biografía del fecundo autor aragonés y nos ofrece un análisis profundo de las prosas editadas. Se trata de un estudio totalmente nuevo, que amplía el que ya realizó para la edición del *Cancionero* publicada en 2012.

A lo largo de dicho estudio descubrimos quién fue Pedro Manuel de Urrea, segundo hijo del conde de Aranda y él mismo señor de Trasmoz, un noble con una desusada inclinación por la literatura. En los sucesivos prólogos que dirigía a su madre, quien había sido la protectora de sus posesiones y a la que dedicaba todas sus obras, Urrea reconoce inquietarse por la calidad literaria de las mismas, a la vez que manifiesta su preocupación por las críticas negativas de los posibles lectores. Ello delata en él una vocación creadora muy consciente que sobrepasa el simple carácter de entretenimiento que se supone había de mantener la literatura en los entornos cortesanos. En este mismo sentido, insiste en que su deseo es que no se impriman ni se difundan sus obras, detalle en el que Toro Pascua señala un falso recelo, como se demuestra a través de la propia historia editorial: la primera edición de su *Cancionero* apareció en 1513, en 1514 se imprimió la *Penitencia de amor* junto a otros cinco poemas amorosos, y en 1516 apareció la segunda edición del *Cancionero*, que incluía todo lo publicado en 1513, la *Penitencia*, nuevos poemas, y cinco églogas dramáticas (con las que se inicia el teatro culto en Aragón) y cua-

tro prosas hasta el momento inéditas. Así mismo, se prueba por la presencia de gran cantidad de variantes existentes entre las ediciones, que sólo pueden atribuirse al autor.

De las prosas recogidas en el volumen, sin duda la que suscita mayor interés es la *Penitencia de amor*, y es que Urrea imbrica en el relato sentimental, como anticipábamos, los caracteres de dos tradiciones desarrolladas por separado: la ovidiana, cristalizada en el modelo más próximo de la *Cárcel de amor* y otros textos de la tradición narrativa sentimental, y la terenciana, ejemplificada en el modelo más próximo de la *Celestina*. De la primera acoge la premisa amorosa y el estilo epistolar, de los cuales se sirven las ficciones sentimentales para desplegar una teorización completa acerca del amor, sus síntomas y efectos, sus estrategias y peligros. Hasta tal punto es así en esta obra, que los personajes se presentan a sí mismos como lectores expertos en la materia, en una suerte de ejercicio metaliterario que les dota de autoridad para disponer de sus conocimientos, en la teoría y en la práctica, durante el proceso de la conquista amorosa. La presencia de esta tradición se hace patente también mediante el lenguaje altamente simbólico, la ausencia de alcahueta, la personalidad no envidiosa de los criados, y en el final, que consuma la *reprobatio amoris* a través del encierro perpetuo de los amantes, detalle que según Toro Pascua estaría inspirado en el *Grisel y Mirabella*, de Juan de Flores. De la segunda, Urrea explota sobre todo el dinamismo que le permite la intercalación de un estilo dialogado, más coloquial y directo en sus posibilidades narrativas que los requiebros propios de la epistolaridad de inspiración cortesana. El detalle resulta especialmente interesante, habida cuenta que Urrea fue uno de los lectores más tempranos de la *Celestina*, hasta el extremo de que llegó a escribir una versión en verso de su primer acto, aparecido ya en la primera edición de su *Cancionero*. En definitiva, viene a reivindicarse una obra un tanto denigrada desde que Menéndez Pelayo la denostase —las posteriores ediciones de la misma (las de Fouché-Delbosc, Hathaway, Ynduráin, Canet y Rohland de Langbehn) no se ocuparon de resarcirla— y se realiza paradójicamente en función del mismo argumento, esto es, su hibridismo genérico. Y es que Urrea estaba solventando de

algún modo, a través de esta reelaboración y mezcla de las dos tradiciones, el estancamiento al que habían llegado los modelos literarios relacionados con el ámbito amoroso de tipo cortesano.

Acompañan a la *Penitencia* cuatro prosas alegóricas, tres de carácter moral —*Casa de sabiduría*, *Batalla de amores* y *Jardín de hermosura*, ésta última la más interesante narrativamente— y otra puramente doctrinal, la *Rueda de peregrinación*. Parece ser que la factura de estas obritas sigue de cerca otras prosas parecidas escritas por autores catalanes, que se encuentran recogidas en el cancionero *Jardinet d'Orats* y que beben a su vez del Petrarca en lengua vulgar, concretamente el de los *Trionfi*. No obstante, aunque Petrarca está presente en el empleo de los procedimientos literarios y de los lugares comunes, es Séneca quien se establece como el máximo referente, como símbolo y vehículo de las ideas estoicas de Urrea enmarcadas en la espiritualidad franciscana. Todas estas prosas tienen en común, además de su función de adoctrinamiento moral, su disposición narrativa: el autor-protagonista, que se encuentra inmerso en un mundo alegórico con diferentes niveles, se erige como una suerte de *voyeur* cuyo viaje lo lleva a afianzarse en una serie de ideas concebidas de antemano, que tienen que ver con la demarcación de las virtudes necesarias para la salvación del alma en detrimento de los vicios, del amor carnal y de las frivolidades mundanas. Más aún, porque Urrea infiltra en sus líneas ideas que van más allá de lo doctrinal-moral, que tienen que ver con aspectos candentes de la realidad de su tiempo y que le preocupaban profundamente, tales como la concepción de la institución caballeresca —y Toro Pascua ve en esto una inconfesada influencia de Alonso de Cartagena— y la necesidad de una reforma eclesiástica, aspecto relevante en la *Rueda de Peregrinación*. No obstante, este punto es el único en el que discrepamos ligeramente del minucioso trabajo de María Isabel Toro, en tanto que nos parece insiste demasiado en describir a Urrea como un autor que deslizaba en sus obras «el cuestionamiento y la censura, más o menos evidente, de algunos aspectos concretos de la sociedad de su época» (p. 33), expresión que se nos antoja anacrónica. Si bien es verdad que se enuncian tales críticas, éstas no se producen por una conciencia de sistema o por subvertir un

orden establecido; Urrea hace reivindicaciones tomando como origen sus intereses personales, a su vez vinculados a unos estamentos concretos, el noble y el eclesiástico, y siempre desde dentro de los límites de su posicionamiento ideológico de señor o de religioso estoico franciscano. Sea como sea, resulta todo un acierto publicar la *Penitencia de amor* junto a estas prosas alegóricas, pues eso permite apreciar la primera obra desde una perspectiva mucho más atinada.

La edición se completa con un minucioso aparato crítico y con una abundante y pertinente anotación al pie. El primero recoge, a su vez, las adiaforas o variantes de autor presentes entre la *Penitencia de amor* de 1514 y la recogida en el cancionero de 1516 —muchos de los cambios presentan un sentido similar o acorde, como entre «rostro» y «gesto» o «aconsolarme» y «aconfortarme»—. La segunda va guiando al lector en los pasajes de más difícil comprensión, va clarificando las técnicas literarias de tipo conceptista que se toman de la tradición cancioneril —por ejemplo,

en la página 121 nos explica el empleo de las técnicas de la *derivatio* y la *reflexio* en torno de la base léxica de «figura»—, y va señalando los engarces temáticos o formales de los pasajes de interés con sus respectivos modelos literarios.

La profesora María Isabel Toro Pascua nos ofrece una edición rigurosa y completa de las prosas de este interesante autor que nos queda a caballo entre lo medieval y lo renacentista. La reunión de estas obras, en un solo volumen crítico, resultará atractiva a los especialistas de uno y de otro período, así como a aquellos expertos en la *Celestina*, en las prosas del tipo sentimental o del tipo alegórico, e incluso al hipotético lector no académico, que contaría con todos los recursos necesarios para contextualizar, comprender y disfrutar la lectura.

Eduard Gómez Vidal
Universitat de Girona